

1234567 11-01102

אסופות - ב בניהו, מאיר (עורך) עמוד מס 27

תנחומא נח.³ האוספים הקדומים ביותר המכילים סיפור זה, מבחינת זמנם, הינם סדר אליהו זוטא פ"ז (= פרקי דרך ארץ פ"ג), מהדורת מאיר איש-שלום, עמ' 22—23, ו'מדרש עשרת הדברות'. אך דא עקא שאופיים המקורי של פרקים טז—יז של סדר אליהו זוטא, המכונים על-ידי רמא"ש 'פרקי דרך ארץ', מוטל בספק,⁴ ואילו 'מדרש עשרת הדברות' נחשב לאחד המדרשים המאוחרים, ואף יש המשערים את זמנו למאה העשירית.⁵ ותו—מעשה דגן נמצא רק באחת מן הנוסחאות המודפסות של 'מדרש עשרת הדברות', היא הנוסח הקצר שנדפס בפולין, שממנו העתיקו ילינק בבית המדרש, חדר א (תרי"ג), עמ' 80—81, ואין הוא מופיע בשאר המהדורות המודפסות של מדרש זה.

אנו מבקשים להפנות תשומת-לב מיוחדת לנוסח חדש של מעשה דגן מתוך מדרש על התורה ששרידים ממנו לספרים שמות ודברים נתגלו בגניזה, ופורסמו על-ידי יעקב מאן.⁶ מתוך המעט ששרד, קשה לחוות דעה על אופיו ועל היקפו של מדרש זה. לפי שעה נוכל רק לומר שהוא מכיל פתיחות לראשי הסדרים הפותחות במונחים 'כת' (= כתיב) ו'זש"ה' (זהו שאמר הכתוב),⁸ אך גם דורש פסוקים בתוך הסדר, ומסתיים בדברי ניהומים. יש, איפוא, זיקה צורנית מסויימת בין מדרש זה לדרשות שבמדרש תנחומא ומסתבר שאין להטיל ספק במקורו הארצי-ישראלי.⁹ על-כל-פנים, מן הראוי להדגיש שנוסח הסיפור מן הגניזה נמסר לנו באמצעות יצירה מדרשית שלמה ומסודרת, בניגוד לכל שאר הנוסחאות המוכרות לנו עד כה.

נראים הדברים שנוסח הגניזה, המובא בפרשת 'כי תצא', משקף נוסחא קדומה, וייתכן שהיא קרובה אל נוסחתו הראשונית.¹⁰ נעבור, איפוא, לדיון בפרטיו של נוסח זה על-פי

3 דבריו של מ' היגער (מבוא למסכתות כלה, ניו-יורק תרצ"ו, עמ' 69) כאילו הסיפור מצוי ב'מדרש ילמדנו' שהדפיס גרינהוט, בטעות יסודם; הקטע אינו אלא שיתחור של מדרש ילמדנו האבוד על-פי פסוק פתיחה מתנחומא, וטקסט המעשה על-פי מנורת המאור! ובדברים אלה שגה אנ"צ רות, תלפיות, ז (תשכ"א), עמ' 372, הע' 16.

4 עיין היטב במבוא א של רמא"ש, נספחים לסדר אליהו זוטא, ווינה תרס"ד, רע"מ 20 (והש' להלן, הע' 159, עיין שם היטב בסופה!); צונץ—אלבק, הדרשות בישראל², ירושלים תשי"ד, עמ' 54.

5 השווה: צונץ—אלבק, שם, עמ' 66; א"א אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 20; ע' יסיף, תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 410, והע' 9, שם; הנ"ל, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ת (תשמ"ה), עמ' 14, הע' 18.

6 J. Mann, The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue², I, New York 1971, Hebrew Section, pp. קכו—קלד; II, Cincinnati 1966, pp. רכה—רלא. נתגלו שבעה דפים לפרשיות תצוה—כי תשא; כי תצא—נצבים. הדף המשלים את הלקוי שבסוף כי תשא—ריש תצוה (סע"מ קכח), נמצא באוסף טיילור—שכטר שבקמרידג', ואני מקווה לפרסמו בע"ה. אגב, נפל שיבוש בציון הקטעים אצל מאן, שם, חלק א, עמ' קכו, וצריך לומר: T-S, C. 2. 86 ואכן שם, רע"מ קכט, צויין נכון.

7 מאן, שם, ח"א, עמ' קכח, שו' 12. על מונח זה ראה: מ"ב לרנר, תעודה, א (תש"ם), עמ' 50, הע' 63; הנ"ל, ספר זכרון לשמואל בלקין, ניו יורק תשמ"א, עמ' 84; שם, עמ' 90, הע' 4.

8 מאן, שם, עמ' קלד, שו' 1; שם, ח"ב, עמ' רכה, שו' 6.

9 ומכאן אסמכתא להשערתו של י"מ תא-שמע, תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 559, הע' 1. ועיין היטב להלן, הע' 134.

10 עד כמה שידוע לי, היתדי ששם לב לנוסח זה הינו הגר"ש ליברמן ז"ל, שהביא את הגירסה 'לטיר אחד' מתוך כתוב-יד הגניזה עוד לפני שפורסם, עיין במאמרו, 'עשר מלין', אשכולות, ג (תשי"ט), עמ' 86. וראה להלן, ליד הע' 45.

כתוב-היד שהדפיס מאן ללא כל ציונים והערות (העתקה חדשה של טקסט זה עפ"י הגדלות מסרט מיקרופילם מובאת להלן בנספח. רשימת הסימנים של כל הנוסחאות, וכן לוח הקיי-צורים, מובאים בסוף המאמר).

א. א' יוחנן בן זכאי

ייחוס המעשה לרבן ¹¹ יוחנן בן זכאי, בניגוד לשאר הנוסחאות המדברות על ר' עקיבא, חבר הוא לגירסת 'פרקי דרך ארץ' שבסדר אליהו זוטא (ב), ואמנם יתברר שנוסח הגניזה הוא הנוסח שממנו נולדה גירסת הסיפור שבסדר אליהו זוטא. ומעניין, שאצל כמה ראשונים נשמט שמו של החכם: 'ר' פלוני'—ארחות חיים (יג); 'אחד מהם'—מאזני צדק (יד). יש לשים לב לכך, שבנוסח הגניזה מוצג הסיפור כחוויתו האישית של המספר, כשכמעט כל פרטי הסיפור נמסרים בגוף ראשון, סגנון שהוא נדיר יחסית במסירת האגדה הביוגרפית של התנאים, ¹² והעשוי אולי להעיד על קדמותו. ואף-על-פי שהוכחה ברורה אין כאן, שכן סגנון כזה מצוי לפעמים גם במקורות אמוראיים ¹³ ובמדרשים מאוחרים, ¹⁴ לית מאן דפליג שהוא משקף צורה מקורית וראשונית של מסירת הדברים. לעומת הסגנון האישי שבשריד הגניזה וב'פרקי דרך ארץ', מצינו שבשאר הנוסחאות מתחיל הסיפור בלשון הפתיחה הרווחת בסיפורי המעשיות המאוחרים: 'מעשה בר' עקיבא, והכל בגוף שלישי. במדרש עשרת הדברות (ד): 'פעם אחת היה ר' עקיבא... ודומה לו בארחות חיים: 'פעם אחת פגע ר'...'. ¹⁵

ב. פעם אחת הייתי עובר בדרך

בפרקי דרך ארץ (ב) 'הייתי מהלך בדרך', ודומה לו בנוסחאות אחדות: 'היה מהלך

ברם, מה שכתב שם שזהו קטע של 'מדרש לדברים רבה' צריך תיקון, וסמי מכאן תיבת "רבה" (אולם, מפליא הדבר שאף בתרגום האנגלי Texts and Studies, New York 1974, p. 16 end מצוייה תיבה זו!).

- 11 לפנינו: 'ר' וכן הוא בפרקי דרך ארץ (ב) ובמקורות מדרשיים אחרים.
- 12 ארשום כמה דוגמאות של מעשים בגוף ראשון אצל התנאים: 'אמ' שמעון הצדיק, מימי לא אכלתי אשם גזיר...'. (תוספתא נזירות ד, ז, מהדורת ליברמן, עמ' 138—139); 'אמר ר' יוסי בן דורמסקית, אני הייתי עם זקנים הראשונים כשבאין מיבנה ללוד...'. (שם ידים ב, טז, מהדורת צוקרמנל, עמ' 683); 'אמ' רבן שמעון בן גמליאל, מצאתי (כ"ה בכ"י ארפורט) זקן אחד ממוכי שהין סמוך לציפורי...'. (שם כתובות ז, יא, עמ' 82, והש' ויק"ר טז, א, מהד' מרגליות, עמ' שמח); 'אמר ר' נתן, כשהייתי במזגת של קפוטקיא, היתה שם אשה אחת...'. (תוס' שבת טז, ה, מהדורת ליברמן, עמ' 70—71); 'תניא א"ר יוסי, פעם אחת הייתי מהלך בדרך...'. (ירושלמי נזיר פ"ז ה"ב, דפוס ויניציאה נו סע"א). 'אמר רבי הושע בן חנניה, מימי לא נצחני אדם חוץ מאשה, תינוק, ותינוקת...'. (עירובין נג ע"ב, עיין שם).
- 13 כגון: 'אמר ר' חייא בר אבא, פעם אחת זמנני אדם בלודקיא...'. (בראשית רבה יא, ד, מהדורת תיאודור, עמ' 91).
- 14 כגון: 'אמר ר' יוסי בן קיסמא, פעם אחת הייתי מהלך בדרך...'. (אבות ז, ט) ובסדר אליהו רבה במקומות רבים, ראה צונץ—אלבק, שם (לעיל, הע' 4), עמ' 56; שם, עמ' 290, הע' 101.
- 15 שינויים אלה באים עקב פעולותיהם של העורכים וראייה לדבר במדרש עשה"ד המתחיל את הסיפור בשינוי עריכתי—טקטי: 'ומעשה באדם שבא על נערה... לאחר מיתתו נולד לו בן... פעם אחת היה ר' עקיבא מהלך...'. אמנם בכ"י מוסקבה (ג) פותח הסיפור במטבע המקובלת: 'מעשה בר' עקיבא...'.
[לא]

בדרך' — עשה"ד (ג); 'שהיה מהלך... מדרש יתרו (ד). אבל בנוסחאות רבות: 'שהיה מהלך בבית הקברות' — מנוה"מ (ה); 'ס' המעשיות (ו); חיבור מעשיות (ז); 'ס' הלקוטים (ח). ואילו בקטע שבגנזי שכטר — עניינות (ט): 'שהיה מהלך בן הקברות' דהיינו 'בין הקברות',¹⁶ השווה לדבריו של הגר"ש ליברמן, קרית ספר, יד (תרצ"ה — תרצ"ו), סע"מ 55—56; תוספתא כפשוטה לברכות פ"ו, עמ' 109, שו' 31.

והנה בחיבור יפה מהישועה (י) נוסח מורכב: 'שהיה מהלך בדרך בבית הקברות'¹⁷ והרכבה הפוכה במחז"ו (יא): 'שהיה מהלך בבית הקברות בדרך, וראה להלן קרוב לסוף סימן ו'. בכלה רבתי (טו) באופן סתמי: 'נפק לה הוא אתרא, אולם לפי סידור חסידי אשכנזי (טז), היה זה ביער, ראה להלן. נוסחא מיוחדת במינה מספרת על ר' עקיבא ותלמידיו: 'כשהיה הולך ר' עקיבא עם תלמידיו בדרך... (שו"ת בנימין זאב יז), וללא ספק זוהי תוספת מאוחרת ביותר. ואילו באור זרוע (יב) כל העניין חסר, השווה להלן, סימן ג.

ג. פגעי באדם אחד

בסדר אליהו זוטא (ב): 'מצאתי אדם אחד, ודומה לו: 'ומצא אדם אחד' (ג ד טז יז) אלא שבסידור חסידי אשכנזי (טז) נוסף: 'ביער', השווה לעיל. ואילו בכלה רבתי בתרגום: 'אשכחיה לה הוא גברא'; 'ומצא אחד ממושעי גיהנום' (מאזני צדק יד). אבל בהרבה נוסחאות: 'ופגע באדם'¹⁸ אחד — ה ז ח ט יא. 'ופגע במת אחד' — ארחות חיים (טו).

ואילו במנוה"מ של ר"י אבוהב (ה1): 'ופגע בפחם אחד',¹⁹ ועיין להלן בסמוך. ורק באור זרוע (יב): 'שראה אדם אחד, ואילו עניין הליכתו של ר' עקיבא בדרך לא נזכר שם כלל. בנוסחאות רבות אף בתוסף לכאן תיאור מראהו החיצוני הקודר של אותו אדם, כגון במדרש עשרת הדברות (ג): 'שהיה מכוער ביותר', השווה למסופר על האדם שגודמן אצל ר' שמעון בן אלעזר²⁰ בתענית כ רע"ב, אולם תיאור זה ליתא בנוסחאות כתוב-יד של מדרש עשה"ד, וכן ליתא במדרש יתרו (ד) ונראה שהוא תוספת על-פי האגדה התלמודית. במנוה"מ (ה) ובס' המעשיות (ו) 'שחור כפחם'. ובשאר הנוסחאות: 'ערום ושחור כפחם' ז ח ט²¹ י יא יב. ללא ספק, רומז תיאור זה לכך שהאיש שפגשו ר' עקיבא הינו אחד ממושעי ישראל שנענש בגיהנום, הואיל ואין בידיו מצוות. כך עולה מן הלשונות התלמודיים דלהלן: א"ר פרנך א"ר יוחנן, האותו ס"ת ערום, נקבר ערום... א"ר זירא, ערום בלא מצות' (שבת יד סע"א); א"ר יצחק בר אבין, ופניהם דומין לשולי הקדירה' (ר"ה יז ע"א).

16 ר"ש אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 371, הע' 3.

17 אולם, השווה לסגנון התוס' ברכות ו, ו, מהדורת ליברמן, עמ' 34.

18 ובספר המעשיות (ו): '... בו אדם' והוא שיבוש. לשון כזו נמצאת בסוף פרק קנין תורה, השווה להלן, סימן ה.

19 והשווה לתשובת הריב"ש סימן קטו (לעיל, הע' 1), שבלשון השאלה נאמר: 'שהיה גדון שהיה פחמי'. כלום ייתכן לומר שהשואל, המעיד שראה את ההגדה 'באותה ארץ' (= ספרד), ראה אותה בספר 'מנורת המאור' לר"י אבוהב? אולם יש לציין שב'מנורת המאור' אין מעשה זה מובא בקשר לאמירת ה'קדיש', וצריך עיון גדול.

20 ראה דקדוקי סופרים לתענית כ סע"א, עמ' 112, אות פ ובמקורות שהובאו בהגהות, שם; מסכת תענית, מהדורת צ' מלטר, עמ' 80.

21 ושם בטעות 'כפתוס'. השווה ר"ש אברמסון, עניינות, הע' 4.

ובמסכת גיזהם פ"ד: 'ופניהם שחורי' כשולי הקדירה' (בית המדרש ח"א, עמ' 149). אבל בשו"ת בנימין זאב: 'מדוכה ביסורים הולך וזועק' (יז), ודומה לו בכלה רבתי (טו): 'והיה צוח ומתאנח'.

ד. שהוא מלקט עצים

וכן הוא בפרקי דרך ארץ (ב), ודומה לו בארחות חיים: 'והיה מקושש עצים...'. וראה להלן בסמוך. ייתכן שהלשון 'מקושש עצים' באה לרמוז שהאיש הוא פושע, השווה במדבר טו, לב, ברם, בכל שאר הנוסחאות אדם זה נושא את העצים: 'אדם א' טעון עצים' — שו"ת בנימין זאב (יז); 'וחבילי עצים על גביו' — מאוני צדק (יד); 'והיה מקושש עצים ונושאן על כתפו' — ארחות חיים (יג). בנוסחאות המדרשיות מתוארת פעולה זו בלשונות גוזמא: 'שהיה נושא משא גדול של עצים שלא היה אדם בעולם, ולא חמור ולא סוס, שיכול לטעון כמותו' — עשה"ד (ג); 'חבילה של עצים שלא היה גמל ופרד יכול לישא אותו' — עשה"ד כ"י מוסקבה (ג2) ודומה לו במדרש יתרו (ד), אלא ששם 'שלא היה גמל בעולם ולא ארי בעולם...'. ובסידור חסידי אשכנז (טז): 'שטעון קיסין משוי כמה בני אדם'.

צאו וראו שבנוסחאות המאוחרות הפך הסוס לדימוי ציורי: 'שהיה טעון (והוא טוען ו) עצים על כתפו ומרהט בהן כסוס' — ה ו ט; נ' 'שהוא מרהיט' ט; '... והיה רץ בהם (כמרוצת ה... יב) כסוס' — ז ח י יא²² יב. ובכמה נוסחאות: '... עצים על ראשו' — ט יא יב. ונוסף גם 'משאוי (כטען יב) עשרה טעונים' — ט יב, וככל הנראה הכוונה לגמלים. השווה ללשון המעשה מ'משנת דרך ארץ זוטא' המובא בשבלי הלקט לר' צדקיה ב"ר אברהם, סימן ת, מהדורת בובר, רע"מ 8; מהדורת מירסקי, עמ' 152.²³

הרישא של הנוסח שבכלה רבתי (טו) 'דהוה דרי טונא רבה (= משאוי גדול) על כתפיה' נראה כצירוף הנוסחאות שבמדרש עשרת הדברות (ג) ונוסחאות אחרות, אולם המסופר בהמשך: 'ולא הוה מצי לסגויי (= ללכת) ביה' עומד בסתירה גלויה עם הנוסחאות המאוחרות הנ"ל.

ה. נתתי לו שלום, ולא החזיר לי שלום

בפרקי דרך ארץ (ב) כבר בשינוי סגנוני מסויים: 'דברתי לו, ולא החזיר לי דבר'. ופשיטא שהמליצות 'לתת שלום' ו'להחזיר שלום' הן מסגנון חז"ל, כגון: 'והנותן שלום

22 אולם במחז"ו (יא) בשיבושים ובהוספות: 'והיה טעום (צריך לומר: טעון) משאוי גדול של קוצים (צריך להיות: עצים, אולם השווה זהר חדש אחרי מות (מהדורת הרב מרגליות, מט ע"א): 'והדא גדישא מן קוצין על כתפוי' וצריך עיון!) על ראשו, כסבור עליו ר' עקיבא שהוא חי, והיה רץ כסוס'.

23 הובא אף בבית יוסף לטור אורח חיים סימן קכה, ד"ה: 'וכתב רבינו הגדול', ועוד ולא נמצא לו מקור בשום מקום. השווה לדבריו של ד' שפרבר, מסכת דרך ארץ זוטא, ירושלים תשמ"ב, עמ' קעג (בראש השורה השלישית של הטקסט צריך להיות 'טעונין', כמובן). בהע' 13, שם ציין מורי הרב מירסקי ז"ל כמעט את כל המקבילות של מעשה דגן, וזו אריכות שלא לצורך (אגב, בשו" 4, מן הסוף, צ"ל: תנחומא פר' נח, ובשו" האחרונה יש למחוק את ההפנייה למבוא לתנכ"א!).

24 רמא"ש הגיה כאן בהעברת התיבה 'דבר' מן הסיפא. ברם, זהו סגנון בלתי מצוי. ושמא עדיף להגיה: [א]ל[י]ו.

לרבו, והמתוויר שלום לרבו' (ברכות כז ע"ב); 'כלום יש עבד שנותן שלום לרבו' (שבת פט ע"א), והשווה תענית כ רע"ב, 25 ברם, כאן ריב"ז הוא המקדים שלום, וכמסורת הבבלי ממש: 'אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הקדימו אדם שלום מעולם...'. (ברכות יז ע"א)!

אולם בנוסחאות האחרות אין זכר לעניין השלום, ובאותן הנוסחאות המספרות על ריצתו של האיש, אף נאלץ ר' עקיבא לעצור אותו: 'גזר עליו ר' עקיבא והעמידו' — ה ו ז ח ט י יא יב.

ו. אמ' (= אמרתי) לו: מן החיים אתה? אמ' למן המתים אתו האיש בנוסח סא"ז (ב) בשינויים: 'ואחר כך בא אלי ואמר לי: אני מת ולא חי'. ברם מנוסח זה אנו למדים שהגירסה המקורית של נוסח הגניזה בסיפא הייתה: 'אמ' ל[י]: מן המתים אתו האיש'. ואולם, יש להקשות, מה ראה ריב"ז לשאול את האיש שאלה כה בלתי שגרתית 'מן החיים אתה'? ככל הנראה, הגורם לכך הוא תגובתו של האיש שלא החזיר לו שלום. צא וראה שלפנינו עניין של 'משיב מפני הכבוד' שהוא עיקר כה חשוב ומעוגן בהלכה ובמנהג, עד שחייבים להשיב שלום בין הפרקים של 'קריאת שמע', ו'אליבא דר' יהודה אפילו באמצע הפרק. 26 מכאן נראה לשער שהימנעותו של האיש מלהחזיר שלום לריב"ז עורר בלבו של חכם זה את המחשבה שמא האיש הינו רשע שמת, שכן פסוקים מפורשים הם: 'אין שלום אמר ה' לרשעים' (ישעיה מח, כב; נז, כא). 27

הביטוי 'אתו האיש' = אני, נמצא בירושלמי: 'ועל אותו האיש לא הגיעו רחמיה. (ירושלמי ברכות פ"ה ה"א, דפוס ויניציאה, ט ע"ג); ... לפיכך לא נתקיימו באותו האיש' (שם חגיגה פ"ב ה"א, עז ע"ב), ומסתבר שצורה זו מוכרת גם לבבלי, אך בדוגמא היחידה שמצאתי עד כה המדובר הוא דווקא בדיבורה של אשה: 'יהנה סם המות באחד מבניה של אותה אשה' (גיטין לה ע"א). ואולי כדאי להוסיף שבבבלי רווח השימוש באקוויוולנט הארמי, 'ההוא גברא', כגון: '... כי היכא דמשלם צערא דההוא גברא' (גיטין לד ע"א); 'מאי תקנתיה דההוא גברא?' (ב"ב ד ע"א); 'תינת גפשיה דההוא גברא...'. (ב"מ פו ע"א) ועוד. אולם במעשה המיוחס לר' עקיבא הופכת השאלה הפשוטה שבפי ריב"ז להשבעה הרומזת לכך שאיש זה הינו בריה על-טבעית דימונית, וכך שנינו במדרש עשה"ד (ג):

25 אולם יש כתובייד ונוסחאות שאינם גורסים את כל העניין. עיין דקדוקי סופרים, שם (לעיל, הע' 20), אות ר; צ' מלטר, שם, בח"נ לעמ' 80, שו' 11 סבור שזוהי הוספה, וללא ספק הצדק אתו. אולם י' פרנקל Scripta Hierosolymitana, XXVII (1978), pp. 42—43 גרס פיסקה זו, אך שם, עמ' 44, דילג על פירושה, ועיין להלן בסעיף הסמוך, ובהע' 27.

26 לכל העניין ראה ברכות פ"ב מ"א. 27 ופשיטא שבמדרשי חז"ל מתייחס פסוק זה למתים. השווה ספרי זוטא ו, כו, מהדורת הורוביץ, עמ' 249 ושם נסמן; שמחות דר' חייא ב, ב. מהדורת היגער, עמ' 217 וש"נ; שבת קנב ע"ב. ודוק היטב ותמצא שמלבד המקור שלפנינו, הדוגמאות היחידות של 'לא החזיר לו שלום' (בכל ספרות חז"ל?) הן במקרה של החסיד השקוע בתפילתו (ברכות לב סע"ב), והמעשה בר' יהושע ובן זומא שבירוש' חגיגה פ"ב ה"א, דפוס ויניציאה, עז סע"א, אך לא במקבילות (והשווה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה להגיגה פ"ב, עמ' 1292, שו' 27—28), ובשתיהן נימוקן עמון. מכאן אתה למד שבמעשה בר' שמעון בן אלעזר שבתענית כ רע"ב כל עניין זה אינו אלא הוספה של מאן דהוא, השווה למה שכתבנו בהערה 25.

אמר לו רבי עקיבא, משביע אני אותך בשבועה שתאמר אם אתה בן אדם או שד²⁸ או מאיזה בריה אתה? אמר לו, רבי, אדם הייתי וכבר נפטרתי מן העולם ההוא.²⁹ ואילו בעשה"ד כ"י מוסקבה (ג2) בגוף שלישי ובקיצור: 'השביעו ר' עקיבא. אמר לו, מי אתה? אמ' לו, אדם אני שכבר נפטרתי לבית עולמי, וקיצור והרחבה מסויימת של הג"ל ניכרים במדרש יתרו (ד): 'אמר לו משביעך אני שתאמר לי אי זו בריה אתה. אמ' לו, הואיל והשבעתני אומר לך כי ילוד אשה אני, וכבר נפטרתי מן העולם. מוטיב השבעתה של דמות חשודה בדרך נמצא בקינה המפורסמת של ר' אלעזר הקלירי 'או במלאת ספק יפה כתרצה,³⁰ שם מסופר על ירמיה היוצא מבית המקדש ומוצא אשה יפה בניוולה: 'גזורני עליך בשם אלקים ואדם, אם שד לשדים את, או לבני אדם' (סדר הקינות לתשעה באב, מהדורת גולדשמידט, עמ' קא, שו' 3), וללא ספק נובע הוא ממדרש שלא הגיע לידינו.³¹

ברם, במקורות האחרים שלא קלטו את עניין ההשבעה, נתרחה היריעה באמצעות שיחתו של ר' עקיבא עם האיש ותוספת דבריו המופלגים: 'אמ' לו, בני מה לך בעבודה קשה זו? (מה העבודה הקשה הנה עליך? ח) אם עבד אתה ואדוניך נותן עליך עול זה (כבד ה), אני פוחד ממנו ואני אוציאך לחירות, ואם עני אתה, בוא ואני אעשירך. אמ' לו, הניחני אדוני, שאיני יכול לעמוד. אמ' לו, מבני אדם אתה או מן המזיקין? (מי אתה ומה מעשיך? ז ח) אמ' לו, אותו האיש מת הוא' ה ו ז ח ט³² י³³ יא יב. יש לשים כאן לב ללשון תשובתו של האיש שבסיפא, לפי מנוח"מ (ה): 'מת אותו האיש', המזכירה לנו את לשונו של נוסח הגניזה: 'מן המתים אתו האיש', אולם בנוסח ז ח בסגנון פשוט: 'מת אני'. והנה בנוסחאות אחדות המביאות את דברי השיחה וההפלגה הג"ל, הביטוי 'אותו האיש' גם בפנייתו של החכם: 'ואומ' לו בני, מה לאותו האיש לעשות עבודה קשה הזאת...'. ט י יא, ואילו באו"ז (יב) 'אותו האיש' בחלקו של המספר: 'ואמר לאותו איש: למה אתה עושה עבודה קשה כזאת?', במאזני צדק (יד) שאלה פשוטה ולעניין: 'ואמר לו, בני, מה זה עליך?', ובסידור חסידי אשכנז (טז) 'מה זה שאתה טעון כל כך?' ואילו בשו"ת בנימין זאב (יז) בעיבוד ובתימצות: 'שאלו מה טיבו', וראה להלן, סימן ז.

במחז"ו (יא) נוספו דברי הסבר לגבי האפשרות השניה שהועלתה על-ידי ר' עקיבא: '... אם עני אתה, ובני אדם באים עליך בעקיפין'. וכן הוא אצל רב נסים גאון בחיבור יפה (י), אלא ששם ניכר חסרון, ויש להשלים מעין הנוסח שבמחז"ו הג"ל. המליצה 'באים

28 בכ"י פרמא (ג2): שור או חמור (!sic), והשווה לעיל, סעיף ד. ובמנוח"מ ועוד (ראה להלן): '... או מבני המזיקין אתה?.'

29 תיבת 'ההוא' ליתא בכ"י פרמא (ג2).

30 וכבר רמז לה ר"ל גינצבורג בגנו"ש, עמ' 237, אך לא שם לב להקבלת עניין 'משביע אני אותך בשבועה' — 'גזורני עליך', ואחריו מ' היגער, שם (לעיל, הע' 3), עמ' 202.

31 על-כל-פנים, עניין זה אינו מצוי במקבילות שבפיסקתא רבתי ובעזרא הרביעי שנזכרו שם בהשלמות (בשמו של א"מ הברמן ז"ל), עמ' קסו, ועיין עוד בית עקד האגדות, א (תרמ"א), עמ' 37; רות רבה ו, ג, מהדורתנו, ירושלים תשל"א, עמ' 158.

32 ושם הגירסה: '... לא מת הוא'. השווה ר"ש אברמסון, עניינות, עמ' 371, הע' 7, ולא נהירא. אם אין תיבת 'לא' סתם תוספת משבשתא (אינה מצויה בשום נוסח אחר!), אזי ייתכן שיש לקראה כשאלה רטורית '[ה]לא', או בתמיה וצריך עיון.

33 בחיבור יפה ליתא 'עושה לך כך... ואדוניך', וזהו חסרון שתוכנו מעיד עליו, ראה להלן בסמוך.

עליך בעקיפין היא על-פי הברייתא שבבבא קמא קיג ע"א בעניין ישראל וכנעני אנס שבאו לדין. ואין זה מקרה שכן הסוגיה התלמודית עוסקת שם במוכסים, והשווה להלן. ברבות מן הנוסחאות המאוחרות³⁴ מופיעה תוספת בתשובתו הראשונה של המת הבאה להדגיש את הסיבה מדוע 'איני יכול לעמוד': 'בבקשה ממך אל תעכבני, שמא ירגזו בי (עלי) הממונים עלי' — ז ח ט³⁵ יא יב, אלא שבספר הלכותיים (ח) אנו קוראים: 'הממונים של גיהנם עלי', וזוהי תוספת הסבר על-פי ההמשך.

בנוסחאות אלו אין בשאלה השניה של ר' עקיבא אותה אלטרנטיבה של בן אדם—שד; מזיק, אלא שאלה פשוטה יחסית: 'אמר לו, מי אתה ומה מעשיך?' ז ח, ונראה שבנוסחאות עוד יותר מאוחרות צמח הנוסח: 'מה זו ומה מעשיך' יא יב. ואילו בגנו"ש—ענינות (ט): 'בני מה עיסקך?' ובכלה רבתי (טו): 'מאי עובידיתך'. התשובה לשאלה זו היא גילוי זהותו כמת, כדלעיל: 'מת אותו האיש' וכדומה, עיין שם. אולם בארחות חיים (יג) ובמאזני צדק (יד) אין דבר מכל הנ"ל, לא מן הנוסח הקצר של הגניזה, ולא מן ההרחבות המאוחרות.

ז. אמ לו: אם מן המתים אתה, עצי[ם] שאתה מלקט למה לך? בפרקי דרך ארץ שבסא"ז (ב): 'אמרתי לו: אם מת אתה, עצים למה לך?' והיא היא. בכל הנוסחאות המאוחרות חבויה שאלה זו בשאלות הקודמות: 'מה לך בעבודה קשה כזאת?' ה ו וכדומה.

בנוסחאות המקוצרות, כגון בארחות חיים (יג): 'אמר לו, בני, למה לך?' וגירסה זו דומה לנוסח הגניזה—סא"ז הנ"ל. והשווה למאזני צדק (יד): 'בני, מה זה עליך?'. לשימוש 'בני למה לך?' מצויה מקבילה במעשה בר' יוסי והסומא שפגש באישון לילה: 'בני אבוקה זו למה לך?' (מגילה כד ע"ב).

ח. אמר לי: האזין ממני דבר אחד ובסא"ז (ב) הורחב במקצת: 'אמר לי, רבי, האזין לי עד שאומר לך דבר אחד'. בהקשר זה יש לציין שהפועל 'אזן' נדיר מאד אצל חז"ל.³⁶

ט. כשהייתי באתו העולם, אני וחבירי בלטיר אחד [היינו] עוסקין בסא"ז (ב) הנ"ל בשינויי לשון וגירסה: 'כשהייתי חי, <אני> וחבירי בפלטרי היינו עוסקים'. בהערותיו לפרקי דרך ארץ כותב ר' מאיר איש-שלום ש'אותן העלובים היו אופים פת פלטר',³⁷ וכבר השיג עליו הר"ש אברמסון³⁸ בטוב טעם ודעת. אך גם הצעתו, דהיינו 'שהיו עוסקים בפת פלטר, כלומר במכירתה' (כצ"ל!)³⁹ אינה נראית, לנוכח הזמרת העונש שבו נענשו השנים. לדעת הר"ל גינצבורג,⁴⁰ התיבה 'פלטרי' היא שיבוש של מילה יוונית

34 למעט נוסחאות ה ו, אך נמצא שם בהמשך.

35 בגנו"ש—עניינות בגוף שלישי: 'אתם (= אותם) שהם ממונים עלי', ודומה לו באו"ז (יב).

36 עיין מה שכתבתי באגדת רות ומדרש רות רבה — חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"א ח"ג, עמ' 63, ד"ה: 'ומאזנים לדבריו'.

37 נספחים לסדר אליהו זוטא, עמ' 24.

38 רב נסים גאון — חמשה ספרים, עמ' 45, הע' 1.

39 שם, סוף סימן יא, ד"ה: 'מעשה'.

40 גנזי שכטר, א, עמ' 236.

שמשמעותה 'משכב זכור', וכבר פסק הגר"ש ליברמן ז"ל⁴¹ שאלה הם 'דברים רחוקים מאד'. אטימולוגיה חליפית לפירושו של גינצבורג הוצעה לאחרונה על-ידי ל' נמוי כהנא לתרגום האנגלי החדש של 'סדר אליהו'.⁴² השערה משונה ביותר שהועלתה על-ידי מ' היגער: 'שהיו עוסקין במינות ישו',⁴³ כבר נדחתה בשתי ידיים על-ידי הר"ש אברמסון. לבסוף, אף נזכיר את עיבודו—הגהתו של חובב הספרות העממית, מ"י בן גריון: 'אני וחברי בפלטורין שלי היינו עוסקים בעבירה'.⁴⁴

היחיד שהתייחס לנוסח הגניזה 'בלטיר אחד'—וזאת מתוך עיון בכתוב-היד גופא עוד לפני פירסומו בספרו של יעקב מאן—הוא, כאמור הגר"ש ליברמן ז"ל שפירש: בעבודה (latro), במלאכה אחת⁴⁵ היינו עוסקים, ועכשיו בוא וראה את ההבדל שבינינו.⁴⁶ לאור פירוש זה, משתמע שהמדרש אינו מגלה לנו את חטאם של השניים, וניתן רק לשער שעסקו בעבודה זרה,⁴⁷ או בעבירה של גילוי עריות. בנוסחאות המאוחרות פורטו עבירות שונות של האיש ובנדון זה הגדיל לעשות בעל כלה רבתי (טו), ששם בפי המת את ההצהרה: 'לא שבקנא איסורא דלא עבידנא בההוא עלמא',⁴⁸ ואילו בהמשך הסיפור שם הוזכרו לא פחות מארבעה (!) עוונות של האיש, בפייהם של אנשי עירו.

לולא דמסתפינא הוא אמינא שאין 'לטיר' אלא התיבה הרומית latro שמשמעותו 'ליסטיס'. דהיינו 'שודד מזויין'.⁴⁹ מעתה דבריו של המת ברורים בתכלית. כוונתו היא לומר שהוא

41 'עשר מלין', אשכולות, ג (תשי"ט), עמ' 86. ונהיר לי שדחייתו של הגר"ש ז"ל מבוססת על שיטתו האטימולוגית הדחוקה של הר"ל גינצבורג.

42 W. G. Braude—I. J. Kapstein, Tanne Dēbe Eliyyahu—The Lore of the School of Elijah, Philadelphia 1981, p. 488, n. 20

43 מבוא לכלה רבתי, שם (לעיל, הע' 3), עמ' 71.

44 מ"י בן-גריון (ברדיצ'בסקי), ממקור ישראל, תל-אביב תשכ"ו, סימן שנא, עמ' רלב, ההדגשות שלי. ויש לתקן את מה שכתבה צ' כגן, מאגדה לסיפורת מודרנית ביצירת ברדיצ'בסקי, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 77, הע' 93, שכן היא עצמה נפלה קרבן לגילגול נוסחאות 'בהעתקות מאוחרות', השווה לנוסח סא"ז, שם, רע"מ 77 (ועיין עוד חקר ועיון במדעי היהדות, חיפה תשל"ו, עמ' 125, ובהע' 14, שם) ! ונעיר דרך-אגב שבמראה המקומות לסימן הנ"ל, עמ' תקיא צריך להיות: בית עקד האגדות ג, 64 (במקום: א, 38). דוק ותשכח שרשם שלושה ציונים שונים לאותו מקור ! ותו—בציון ל'מסכת כלה' כוונתו למסכת כלה רבתי, מהדורת קורונל (חמשה קונטרסים).

45 ובתרגום האנגלי (לעיל, הע' 10), עמ' 17: In the same line of work, ואילו ד' שפרבר, בר-אילן, י"ד—ט"ו (תשל"ז), החלק האנגלי, עמ' 51, סימן 100 תרגם: service, business.

46 אולם, יש לציין שעל שני הפושעים נגזר גזר דין אחד של שריפה, ואין כל הבדל ביניהם. ושמה ריחפו לנגד עיניו של הגר"ש ז"ל מעין הדברים שנאמרו על הכתוב 'וחסרון לא יוכל להמנות' (קהלת א, טו) שברות רבה ג, ג (מהדורתנו, עמ' 86—88 וש"נ). על-כל-פנים, דבר מעניין הוא שבהמשך המעשה לא מסופר על גורלו של החבר, וצריך עיון.

47 כך משתמע מן התיבה היוונית latro שיש לה משמעות של 'עבודה' ופולחן של האלילים, השווה: Liddell and Scott, Oxford 1948, 1032a, s.v. latro-eia 2.

48 ויש להעיר כאן, על סגנון הקרוב ביותר לתשובה זאת במעשה שבמדרש הנעלם לרות, מהדורת הרב מרגליות, פד ע"ג: יודאי (צ"ל: וודאי) חייבא אנא דלא שבקנא בישין וחטאין בעלמא דלא עבדנא, אך שם לא פורטו העבירות עצמן.

49 איברא, התיבה הרומית latro באה לציין את האיש עושה הפעולה, ולא את שם הפעולה שהוא latrocinor-lactrocinium = שוד מזויין, ליסטות; בתשובתו של האיש: '(בלטיר אחד) [בלטור] היינו עוסקין' היה צריך לומר: בלטרוקיניום היינו עוסקין! אך ספק בעיני אם האיש ידע מספיק רומית עד כדי הבחנה בין שתי הצורות.

ותבירו היו שודדי דרכים כדוגמת 'שני בני אדם לסטים שיעצו ואמרו נלך וגעמוד על אם הדרך ונארום שם. אם יבואו בני אדם עם ממון נעמוד אליהם ונארום, ונקח את ממונם ...' (מדרש עשרת הדברות, דפוס וירונה ת"ז, הוצאת אקדמון, 'ירושלים תשל"ב, עמ' 21).^{49*} אמור מעתה ש'בני אדם לסטים' העוברים על הדיבר הששי 'לא תרצח', יורדים לגיהנם כשאר 'שופכי דמים'.⁵⁰

עדות מפורשת להיותו של איש זה 'שודד מזויין' מצוייה במסכת כלה רבתי (טו). בדבריהם של אנשי העיר לר' עקיבא, נאמר: ' (ד)הוא ליסטים (הוה ו) ⁵¹ אכל אינשי ומצער ברייתא ...'. אמור מעתה שמסכת כלה רבתי הספיקה לשמור על המסורת 'לטרון', בהשתמשה בתיבה היוונית האקויוולנטית ⁵² שהתאזרחת מכבר בקרב השפה העברית. הביטוי 'אכל אינשי' אינו שכיח במקורותינו, ואם כי נראה היה לשער שמשמעותה 'הורג אנשים',⁵³ מסתבר שהכוונה לכלילי נכסיהם של הבריות ולשדידתם,⁵⁴ עבירה הרומזת ככל הנראה למעשיו של גבאי המס, ראה להלן. ואמנם כך משתמע בהדיא ממדרש משלי יג, כג, מהדורת בובר, עמ' 73: 'אמר ר' שמעון בר יוחאי, בעולם הזה העשיר אוכל את העני ... שנאמר משוד עניים מאנקת אביונים ... (תהלים יב, ו)'.⁵⁵ וביתר בהירות בקטע נעלם ממדרש זה למשלי ב, כב שנתגלה בגניזה: 'אילו שהן גוזלין ואוכלין את העניים'. מסתבר שנוסח כלה רבתי מורכב ממקורות רבים ומגוונים וננסה לעמוד עליהם בתרשים מיוחד שבסוף סימן זה. להלן השתלשלות הגירסאות והנוסחאות המשוערות:

לטרון ← [לטרין] ← פלטרי (ב)
[לטרין] ← [לטיר] ← [לטירא] ← [לטיר א'] ← לטיר אחד (א)

^{49*} על הליסטות בזמנו של ריב"ז, עיין ב' איזק, "ליסטים" ביהודה ובערביה, קתדרה, 39 (תשמ"ו), עמ' 6–13 (העירני א' אופנהיימר).

⁵⁰ וזה פשוט ממקורות רבים, השווה לדוגמא: סנהדרין לו ע"ב; יבמות קטו ע"א; ע"ז כה ע"ב ועוד.

על 'שופכי דמים' היורדים לגיהנם עיין בדברשתו של ר' אלעזר המודעי המובאת בשהש"ר ב, א, ג, דפוס ווילנא, יג ע"ד ובמקבילות שבויק"ר כא, ד, מהדורת מרגליות, עמ' תעט; רות רבה א, א, מהדורתנו, עמ' 1 וש"נ, והוסף עליו: פרק המשיח, מהדורת אבן-שמואל (מדרשי גאולה², ירושלים—תל-אביב תשי"ד), עמ' 332, שו" 11 ואילך.

⁵¹ המוסגר ליתא בכ"י ב (= המשה קונטרסים לרג"ג קורוניל, וינה תרכ"ד, ה ע"א). הר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 404 הביא את נוסח מסכת כלה רבתי ואף הבליט את התיבה 'ליסטים' (כן הוא במהדורת היגער וכצ"ל — עיין היטב ברש"י לבבא מציעא צג ע"ב, ד"ה: 'הלסטס' — אלא ששם הביא את נוסח קורוניל, אך מדבריו מתקבל הרושם שזיהה עבירה זו עם 'גבאי המס' שבמקבילות אחרות. והשווה מ' היגער, שם (לעיל, הע' 3), סע"מ 68.

⁵² על שוויון זה כבר עמדו בעלי המילונות הלטיניים הקדומים, השווה: G. Goetz, Corpus Glossariorum Latinorum, VI, Lipsiae MDCCCXCIX, p. 629b ושם גסמן

⁵³ המושג מצוי (כהצעתה של ש' בנוביץ): 'איש את רעהו חיים בלענו' (אבות פ"ג מ"ב, לפי גירסת כ"י קויפמן; לו; אבות דר' נתן נז"ב, סוף פל"א, מהדורת שכטר, עמ' 68 ועוד). פירוש זה מסתבר לאור נוסח קורוניל הנ"ל.

⁵⁴ השווה: 'בר אכיל זוני דיתמי' (ברכות יח ע"ב) ועוד.

⁵⁵ על מליצה זו העמיד ב"ל ויסוצקי בעבודת הדוקטור שלו על מדרש משלי, הש', B. L. Visotzky, Midrash Mishle ..., University Microfilms International, 1983, Introduction, p. 71

העבירות המיוחסות למת בנוסחאות המאוחרות⁵⁶

בנוסחאות המאוחרות, מקדים האיש לספר על עונש השריפה שנגזר עליו ורק לאחר מכן מגלה הוא את פשעו. בנוסח הקדום של המעשה המיוחס לריב"ז נזכרים שני אנשים שחטאו יחדיו, ואילו בנוסחאות על-שם ר' עקיבא אין זכר לחבירו של המת.

יש מן הנוסחאות המאוחרות שבהן העבירה היא המורה ביותר, שהאיש בא על נערה מאורסה ביום הכיפורים.⁵⁷ היא נזכרת פעמיים בכל אחד מן המקורות המדרשיים (ג; ד), וכן בסידור חסידי אשכנז (טז) ובשו"ת בנימין זאב (יז).

בספרות חז"ל מיוחסת עבירה זו ליהוא כובס⁵⁸ שזילזל בכבודו של ר' אלעזר ב"ר שמעון (בבא מציעא פג ע"ב),⁵⁸ ולעשו הרשע (בראשית רבה סג יב, מהדורת תיאודור—אלבק, סע"מ 694—695),⁵⁹ אלא שאצל עשו ליתא, מטעמים מובנים, 'ביום הכיפורים'. יש להגיח שעבירה זו היא מוטיב ספרותי והועברה מן האגדה התלמודית-מדרשית, וללא ספק מי שבא על נערה מאורסה יורד לגיהנם.

עבירה נוספת שבה הואשם האיש היא ששימש כ'גבאי המס', והיא הרוחת במרבית הנוסחאות (ה ו ז ח ט יא יב), כגון בגנו"ש—עניינות (ט): 'בכל יום ויום שולחין אותו (בנוס' אח': אותי) לחטוב עצים וישרפו אותו (ושורפין אותי ו ז ח יב; וגותנין אותו באש ה) בהם. אמ' לו, בני מה היה מלאכתך (עסקך ו) בעולם? (בחייך ה; שבאת ממנו ו י יא יב; שהלכת ... ח) אמ' לו, גבאי המס (המכס יא) הייתי, והייתי מן ראשי העיר (מראשי העם יב י; מראשי עמי ז ח) והייתי נושא פנים לעשירים והייתי נהרג (והורג ה ו יא יב) את הדלים (בנוס' אח': העניים)'.⁶⁰

הר"ל גינצבורג⁶¹ פירש כאן: 'נהרג במשמע נלחם ומריב ...'. במנורת המאור לר"י אבוהב,⁶² הגיהו המהדירים: '(והורג) [ומצער] את העניים' בעקבות הנוסחאות הסיפוריות ז ח, והשווה גם 'מצער ברייתא' שבכלה רבתי (טו). כלום גובה המס עליו מדובר כאן אינו אלא אותו 'חרג'⁶³ שדנו בו הגר"ש ליברמן ז"ל והר"י קוטשר ז"ל,⁶⁴ וכהגדרתם הקולעת: 'בלשון חז"ל הוראתו האיש שממונה על גביית מס, תשלומים לאוצר המדינה, עבודות ציבוריות או כיו"ב'. נמצינו למדים שהיה 'חורג' דהיינו גובה מהם את המס, וכרגיל נעשה

56 הר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 404—405, היטיב לדון בסוגיא זו, אך אנו נקטנו בשיטה אחרת.

57 ראה: משנת סנהדרין פ"ז מ"ד; שם מ"ט ועיין בשיטת הר"ן המובאת בכסף משנה לפ"א מהל' שביתת עשור ה"ה. ועיין עוד: סוכה כט סע"א; מסכת דרך ארץ רבה פ"ב (= פרק המינים), מהדורת היגער, עמ' 290.

58 אמנם שם נאמר שעבירה זו נעשתה על-ידי 'הוא ובנו', ודוגמא זו גם בגיטין נו ע"א, וכבר ציין ר"א שולזינגר ביד אליהו לגיטין, שם לעמוד ב, ז.

59 ועיין עוד: פסיקתא דרב כהנא ג, א (זכור), מהדורת מנדלבוים, סע"מ 37; בבא בתרא טז ע"ב; שמות רבה א, א, מהדורת שגאן, סע"מ 36.

60 במחז"ו: 'גבאי המכס', ראה להלן.

61 גנזי שכטר, שם, עמ' 237, ראה גם ר"ש אברמסון, עניינות, עמ' 371, הע' 9.

62 מהדורת פריס חורב—קצנלנבוגן, עמ' 51, הע' 15, שם. והשווה להלן, הע' 67.

63 משנת נדרים פ"ג מ"ד.

64 ש' ליברמן—י' קוטשר, 'הרגין, חרמין ותגרין', לשוננו, כז—כח (תשכ"ג), עמ' 34—39; ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה לנדרים פ"ב, עמ' 419.

פעולה זו בחזק יד.⁶⁵ הדוגמא הקלאסית לעונשו של מוכס, הנוהג באכזריות ובחוסר רחמים כלפי דלת העם וסתם בני אדם, עולה מן המעשה הידוע של 'בעיא מיכסא', והרי במעשה ההוא, לא גידון (בנו של ?) המוכס לשריפה אלא לעינויים מסוג אחר התואמים את מידת האכזריות שלו, 'מידה כנגד מידה'.⁶⁶ אמור מעתה שגבאי המס ה'הורג' אנשים ראוי לעונש שריפה בגיהנם בעוון 'לא תרצח', ולא כסתם 'גזלן' שפשע בדיני ממונות.

התפתחות נוספת בעבירתו של האיש מופיעה בנספח לחיבור יפה מהישועה (י): 'עשיר ודיין הייתי, והייתי מראשי העם, והייתי נושא פנים לעשירים והורג ^{אוצר החכמה} לעניים'.⁶⁷ כאן נעשה גבאי המס לדיין, ואז יש הגיון פנימי ליחס המפלה שבין עשיר לעני,⁶⁸ ולפשוטו בהריגתם של העניים. לניסוח זה יש גם טעם בתוספת 'והייתי מראשי העם', וייתכן, איפוא, שתוספת זו גם חדרה לתוך הנוסחאות האחרות: ז ה ט ⁶⁹ יב, על אף היותם, ככל הנראה, יותר קדומות. כפי שהעיר הר"ש אברמסון, ישנן נוסחאות שבהן צורפו שתי עבירות לחטיבה אחת, כגון בס' המעשיות (ו) ובמנורת המאור (ה): '... גבאי המס הייתי, והייתי נושא לעשירים והורג לעניים, ולא עוד אלא שבאתי על (שבעלתי ה) נערה מאורסת ביום הכיפורים'. ובכלה רבתי (טו); 'שהיה ליסטים ... אכל אינשי ומצער ברייתא, ולא עוד אלא שבא על נערה מאורסה ביום הכיפורים'. איחורן של נוסחאות אלו ניכר מתוכן, שכן העבירה של 'נערה מאורסה' מובאת כאן בסוף כאילו היא עבירה משנית.

סיכום

נראה שאיש זה וחבירו היוו יחדיו חבורה של שודדי דרכים שנתפסו, נידונו, והוצאו להורג.⁷⁰ עובדה בסיסית זו עולה מהגהת נוסח הגניזה 'בלטיר אחד' = בלטרו. עדות חשובה להגהת זו היא נוסח מסכת כלה רבתי (טו), שעל אף היותה נוסחא מורכבת, ולפיכך גם מאוחרת,

65 השווה לדברי ריש לקיש שבסנהדרין צה ע"ב: "... נכנס לעיר פגע בו גבאי (רש"י: גובה מס המלך), דומה כמי שפגעו דוב'. על הגבאים והמוכסים כגזלנים, עיין תוספתא בבא קמא י, כב, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 368; שם, בבא מציעא ח, כו, עמ' 390; סנהדרין כה ע"ב. על גובה מסים אכזרי בימי האר"י בצפת, ראה מ' בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 183—184 (העירני המחבר).

66 לכל העניין, עיין בנוסחאות השונות שהובאו אצל ח"מ הורוויץ, תוספתא עתיקתא, ה (תר"נ), עמ' 66—75; אנ"צ רות, תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 146—147 (= אוצר הגאונים לסנהדרין בעריכת ח"צ טויבש, ירושלים תשכ"ז, עמ' שנג—שנד); ר"ש ליברמן, על הטאים ועונשם, בתוך: הגות עברית באמריקה, תל-אביב תשל"ב, עמ' 289 ואילך; מ' עסיס, תרביץ, מז (תשל"ז), סע"מ 83 ואילך; M. Himmelfarb, Tours of Hell, Philadelphia 1983, pp. 78—82 and passim.

67 הר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 404 פירש 'והרג (= וציער)', ככל הנראה על סמך המקבילות הסיפוריות הנ"ל, אך ברי שאצל רב נסים גאון, אין להוציא את הדברים מפשוטם, וראה להלן בסמוך.

68 השווה ספרי דברים פיס' יז, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 28 וש"נ.

69 מהשוואת נוסח גנז"ש—עניינות (ט): 'מן ראשי העיר' עם שאר הנוסחאות, אני נוטה לומר שאף שם יש להגיה: מן ראשי ה[עם].

70 פרט זה אינו נזכר באף לא אחת מן הנוסחאות האחרות, אך מתקבל ביותר על הדעת ששני השודדים נתפסו ונידונו לעונש מוות, והשווה לפתגם העממי, 'סוף גנב לתליה', וראה להלן, בסוף הע' 147.

עדיין שמרה על מסורת זו באמצעות האקוויוולנט היווני 'ליסטיס', שהוא השכיח בעברית של לשון חז"ל. ה'ליסטיס' הוחלף ב'גבאי המס', המכונה גם 'הרג', הוספת אות אחת במחזור ויטרי (יא) הפכה את 'גבאי המס' ל'גבאי המכס', עבירה הדומה במהותה לקודמתה. בשלב הבא השתבש ה'חורג' ל'הורג', אולי בגלל הדמיון הרב שבין שני הפעלים, ואולי בגלל הרצון להבאיש את ריחו של מי ששימש כגבאי המס. בנספח לספרו של רב נסים גאון (י) הפך איש זה לדיין המפלה בין עשירים לעניים באופן מוזעזע. אלטרנטיבה להבלטת חומרת הפשע היא צירופה של עבירה בענייני עריות — הבא על נערה מאורסה ואין צריך לומר שעבירה זו שאובה ממסורת אחרת של המעשה.

לעניות דעתי, העבירה המקורית — לטרו; ליסטיס — הוסבה לעבירה בענייני אישות ועריות שניתן לנמקה ולהבינה לאור רצונו של העורך של 'מדרש עשרת הדברות' להשתמש במעשה זה לצורך הדיבר השביעי, 'לא תנאף'. אמור מעתה שעורכו של מדרש עשרת הדברות הינו זה שהפך את הטאו של איש זה לעבירה של 'גילוי עריות'.⁷¹

אלא תמוה הדבר, שהרי לדיבר השביעי מצויים מעשים יותר מאשר לכל דיבר אחר שבעשרת הדברות,⁷² ואילו לדיבר השישי מצויים מעשים ספורים בלבד. אך מסתבר שדווקא היא הנותנת! נראים הדברים שהעורך של 'מדרש עשרת הדברות' ביקש להבליט את העונש הצפוי למי שעובר עבירה של זימה וניאוף, וגייס את מעשה דנון למטרה זו. מגמה זו אף באה לידי ביטוי מפורש בנוסח כ"י מוסקבה — גינצבורג 111 של 'מדרש עשרת הדברות', במוסר ההשכל שהובא לפני המעשה ולאחריו:

על כן יזהר אדם שלא יגע באשת איש ואף לא בארוסה, כי היא מורידתו לגהינם ולשאול תחתית שג' רגליה יורדות מות, שאול צעדיה יתמוכו' (משלי ה, ה). מעשה בר' עקיבא ... לפיכך ירחיק אדם מן העבירה שכך כתוב כל באה לא ישיבון ולא ישיגו ארחות חיים (שם ב, יט) כי אש היא על אבדון תאכל, וכל תבואתה תשרש (איוב לא, יב).

ככל הנראה, הפסוק הנ"ל מאיוב המדבר על הזימה כ'אש' נועד לרמוז לכך שמי שנכשל בעבירה זו ישרף באש של גיהנם.⁷³

ניתן לעקוב אחרי התפתחותם האורגאנית או המגמתית של מיגוון העבירות במקורות השונים. גסה לסכם מימצאים ונתונים אלה באמצעות התרשים דלהלן:⁷⁴

71 מתקבל על הדעת שהסבה זו אירעה באחד השלבים הקדומים של גילגול סיפור דנון, שכן מדרש עשה"ד (ג) הוא בין הנוסחאות הבודדות ששמרה על תקנת מצבו של האב באמצעות עלייתו של בנו לקרא בספר תורה, ראה להלן, סימן יב.

72 ראה דבריו המאלפים של ד' נוי, 'טיפוסים בינלאומיים ויהודיים במדרש עשרת הדברות', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, 'ירושלים תשכ"ט, 535 ע"ב.

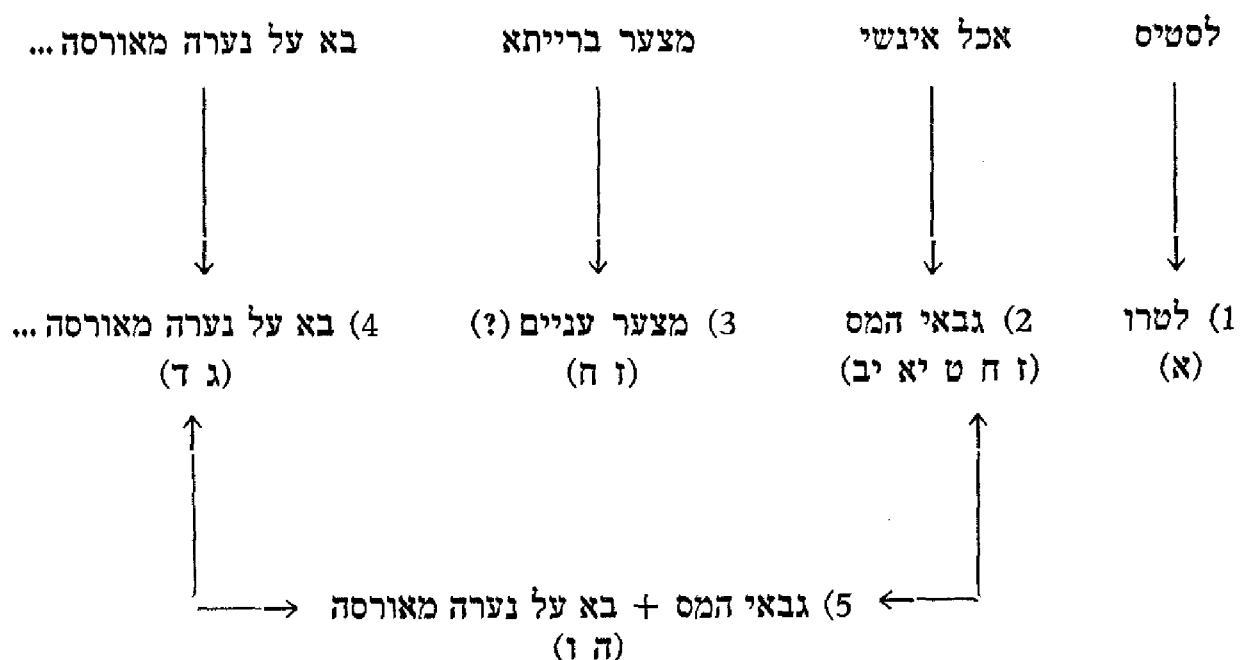
73 ומעניין לציין שפסוק זה (בעיבוד מסויים) אף הושם בפיה של האשה העשירה המתייסרת באש של גיהנם, בגין עבירותיה החמורות (ביניהן: 'כי ניאפתי לאיש אחר'): 'וכל מה שאני אוכלת אש הוא (צריך להיות: היא) עד אבדון, תאכל גופי ובשרי' ראה בנובילה הביניימית שפרסם I. Levi, REJ, 35 (1897), p. 80 והשווה להלן, ליד הע' 175. על קובץ הסיפורים שממנו שאב 'לוי את הנובילה הנ"ל, עיין כעת ע' יסיף, 'ספר המעשים', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 409—429.

74 החיצים המכוונים כלפי מעלה מצביעים על השפעות הפוכות אפשריות, דהיינו ביטויים ומוטיבים מסויימים המופיעים בנוסחאות מאוחרות שהועברו לנוסחאות יותר קדומות ונקלטו לתוכן.

מירון ביאליק לרנר

נוסחת מסכת כלה רבתי (טו) היא מיוחדת במינה. בתיאור חטאיו של הפושע ניתן להבחין בארבעה פריטים, וייתכן שהם רומזים לארבע (או חמש ?) נוסחאות שונות, ראה בתרשים דלהלן:

[מב]

י. נגזרה עלינו שריפה. כשאני מלקט עצים — שורפים אתי, וכשהוא מלקט עצים — שו[ר]פין אתו

ובסא"ז (ב) הג"ל בתוספת ובשינוי מהותי: 'כשבאנו לכאן, גזרו עלינו שריפה. כשאני מלקט עצים — שורפין את חברי, וכשהוא מלקט עצים — שורפין אותי'. באשר לרישא, נראה לשער ששתי המילים 'כשבאנו לכאן' שייכות לנוסח המקורי של האגדה ונשמטו ממנה, שכן הן משמשות ניגוד ל'אותו עולם' (= העולם הזה), שבפיסקה הקודמת, ובסא"ז כבר עובדה מליצה זו ל'כשהייתי חי'.

לכאורה ההבדל בין הנוסחאות הינו מזערי: במקום 'שורפים אתי'... שורפין אתו' ניתן בקלות להגיה '... אתו'... אתי' ועל-ידי כך להשוות את מידותיהן של שתי הנוסחאות. לפי שיטה זו, כשם שהיו שני השודדים מסייעים זה לזה במעשיהם הנלווים בעולם הזה, כך נגזר עליהם אחרי מותם, שכל אחד יסייע בעונשו של חברו. לצד שני, מתקבל על הדעת שכל אחד טורח בשביל העונש העצמי שלו, כדוגמת 'זה שטוען צלובו בכתפו' (בראשית רבה נו, ג, מהדורת תיאודור—אלבק, רע"מ 598). כבר הראה הגר"ש ליברמן ז"ל שתיאור העונשים בגיהנם משקפים את העונשים והעינויים של המלכות בעולם הזה.⁷⁵

דין גיהנם

השריפה שעליה מדובר היא דיןם של הרשעים בגיהנם, כנרמז בהמשך 'עד מתי דינכם? ברם, בסוף הסיפור שבסא"ז (ב) ולמעשה כמעט בכל שאר הנוסחאות המאוחרות, נזכרה 'גיהנם' (או 'גן עדן') בהדיא.⁷⁶ תיאור זה של 'גיהנם' מעניין כשלעצמו, שכן אין לו כל קשר עם התיאורים הרווחים של גיהנם ומדוריה.⁷⁷ נהפוך הוא, כאן נתפס עונש גיהנם כשריפת גופותיהם ונשמותיהם של הרשעים, בעולם הזה. ברם, דומה שמציאות זו תואמת תפיסות קדומות של גיהנם אצל חז"ל: ⁷⁸ על 'פושעי ישראל בגופן' ⁷⁹ נאמר בדברי בית שמאי ⁸⁰ שהם 'יורדין לגיהנם ונידונין בה שנים עשר חודש, ולאחר שנים עשר חודש נפשותן

75 ר"ש ליברמן, שם (לעיל, הע' 66), עמ' 301.

76 השווה גם בנוסחאות ארחות חיים (יג) ומאזני צדק (יד) שנידונו לעיל, סימנים ב, ג, וכן להלן, סימן טז.

77 ראה דבריו המאלפים של הגר"ש ליברמן, Texts and Studies, עמ' 236. לדיונים וסיכומים של תיאורי גיהנם אצל חז"ל ובספרות החיצונית השווה: M. Gaster, 'Hebrew Versions of Hell and Paradise', Journal of the Royal Asiatic Society, 23 (1893), pp. 571—611 (= Studies and Texts, I, pp. 124—164); M. Himmelfarb, op. cit. (supra, n. 66) ועיין עוד ר"ש ליברמן, שם (לעיל, הע' 66), עמ' 288—307.

78 אין ספק שנושא זה ראוי לדיון מפורט, אך ברור שאין כאן מקומו להאריך. תודתי נתונה לד"ר ח' מיליקובסקי שהואיל לשלוח לי עותק מהרצאתו בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות: 'Which Gehenna? Retribution and Eschatology in the Synoptic Gospels and in Early Jewish Texts' ועיין כעת: ח' מיליקובסקי, 'גיהנום ופושעי ישראל על פי סדר עולם', תרביץ, נה (תשמ"ה), עמ' 311—343. ופשיטא שהמימצאים העולים מסיפור דגן סותרים את מסקנתו בדבר מושג הגיהנם שלאחר המוות במשנתם של חז"ל.

79 כן הוא גם בראש השנה יז ע"א, אולם בסדר עולם רבה פ"ג, מהדורת רטנר, עמ' 16: 'פושעי ישראל שעברו (על התורה ו) על המצות' (המוסגר ליתא בכ"י מינכן, שם, הע' לג).

80 המדייק בברייתא זו רואה בעליל שהדברים כאן נאמרו אליבא דכולי עלמא, כלומר — גם על דעתם של בית הלל.

כלה וגופן נשרף... (תוספתה סנהדרין יג, ד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 434).⁸¹ רבנין מדברים על גיהנם כמציאות בעולם הזה על-פי הכתוב (ישעיהו לא, ט): 'אשר אור לו בציון, ותנור לו בירושלים' (בראשית רבה ו, ו, רע"מ 47), ואילו ר' יהודה בר' אלעיי חולק על רבנין, וטוען שאין לזהות את גיהנם עם מקום מסויים 'אלא אש היא שיוצאה מגופו של רשע ומלהטתו... (שם).⁸² ברם, נראים הדברים שהפרטים שבמעשה דגן תואמים את דעת רבנין, שכן מן הלשון 'שורפין אותי... שורפין אותו' משמע שהשריפה מתקיימת במקום מסויים, ולא באופן ספונטאני מתוך גופו של הפושע. יתרה מזו, ייתכן שיש במעשה דגן להפיץ אור חדש על מסורת תלמודית עמומה ומיוחדת במינה:

אמר ר' מריון,⁸³ אמר ר' יהושע בן לוי:⁸⁴ ואמרי לה, תנא רבה בר' מריון⁸⁵ בדבי⁸⁶ רבי יוחנן בן זכאי, שתי תמרות⁸⁷ יש בגיא בן הנום ועולה עשן מביניהן, וזו היא ששנינו: ציני הר הברזל כשירות,⁸⁸ וזו היא פתחה של גיהנם (עירובין יט ע"א). ולולא דמסתפינא הוה אמינא שמא אפשר ואולי שידיעה זו על המקום המדויק של פתחה של גיהנם הסמוך לירושלים,⁸⁹ המיוחסת באחת מנוסחאות המסירה התלמודית לר' יוחנן

81 וכן הוא בסדר עולם רבה כ"י אוקספורד, עיין רטנר, שם, הע' לד (בטקסט שהדפיס רטנר: 'נפשן בלה וגופן בלה', והוא תיקון או שיבוש). אולם בגמרא הנ"ל: 'גופן כלה ונשמתן נשרפת', וכן הוא בכל הנוסחאות כגון: כ"י מינכן ועוד; הגהות התלמוד; ילקוט שמעוני זכריה רמז תקפ"ב; ילקוט המכירי לזכ"ג, ט, מהדורת גראינף, עמ' 124; עין יעקב; שער הגמול שבתורת האדם לרמב"ן, כתבי הרמב"ן, מהדורת שעוועל ה"ב, עמ' רסז; מנוה"מ לר"י אבוהב, סימן ט', עמ' 48 ועוד (עיין דקדוקי סופרים לר"ה שם, סע"מ 31, אות ל' בהגהות).
82 לכל העניין ראה בראשית רבה, שם, סע"מ 46—47 וש"נ, והוסף עליו: משנת ר' אליעזר פ"ג, מהדורת ענעלאו, עמ' 47.

83 במנוה"מ הנ"ל (לעיל, הע' 81), עמ' 49: 'ר' סימון'.

84 כל המסורת ליכא בתוה"א הנ"ל (לעיל, הע' 81), עמ' רפג, והשווה לסוף ההערה הסמוכה.

85 ובכ"י מינכן ועוד: 'רבה בר' מרי', ראה דקדוקי סופרים לעירובין סע"מ 61, אות ו בהגהות, ונראה לומר שהיא הגירסה הנכונה, וכן הוא באגרת רב שרירא גאון מהדורת לוין, עמ' 41 בשתי הנוסחאות, ובמקבילה שבסוכה לב ע"ב. אולם בכ"י מינכן, שם מצויה גירסה הדומה לכאן, השווה דקדוקי סופרים לסוכה, סע"מ 97, אות ע בהגהות. על-כל-פנים, חכם בשם רבה בר מריון אינו יודע. עיין ר"ש אברמסון, מסכת עבודה זרה — כתב-יד בית המדרש לרבנים בני-יורק, גני-יורק תשי"ז, עמ' 234—235 (אולם, ראה הנ"ל, רב נסים גאון, עמ' 19 וצריך עיון גדול!); 'א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, 1080 ע"ב. אף מסורת זו ליתא בתוה"א הנ"ל (לעיל, הע' 81), ונראה לומר שהרמב"ן השמיטה.

86 עיין רש"י על אתר, והשווה לדבריו של רב שרירא גאון הנ"ל (לעיל, הע' 85). במקבילה שבסוכה שם: 'תני רבה בר מרי משום רבן יוחנן בן זכאי'.

87 בתוה"א הנ"ל (לעיל, הע' 81): 'שני תימרות'. ואילו במנוה"מ הנ"ל (לעיל, שנו): 'תמורות', ובכמה נוסחאות: 'תמרים' (ראה דקדוקי סופרים הנ"ל לסוכה, אות פ'), ואילו בכ"י מינכן לסוכה: 'שני דקלים', ונראה שהוגה על-פי פירוש רש"י שם!

88 סוכה פ"ג מ"א. לפי פירושו של ר"ח אלבק, סדר מועד, עמ' 266, משמע שהמדובר בהר 'מצפון למואב, מול יריחו'. ברם, מברייטא זו אנו למדים ש'הר הברזל' הינו בירושלים באיזור גיא בן הנום, ראה בהערה הסמוכה. והשווה לפירושו התריף של י"ז הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג, סע"מ 238—239 ובהע' 1, שם.

89 עיין היטב בתירוצה של הגמרא שם ובתוספות ד"ה: 'דילמא', המציינים ליהושע טו, ה, עיין שם היטב; אליעזר—זיידמן. ספר יהושע², ירושלים 1953, סע"מ 64—65; פירוש דעת מקרא ליהושע (מפורש על-ידי י' קיל), ירושלים תש"ל, עמ' קלא; רש"י לסוכה שם, ד"ה: 'גיא

זכאי,⁹⁰ באה לו לתנא זה מתוך מפגשו עם המת כפי שמסופר במעשה דנן, בבחינת 'תנא היכא קאי'.⁹¹ אמור מעתה שאין לייחס מסורת זו לעיסוקו של ריב"ז בתורת הסוד, כטענתם של החוקרים,⁹² אלא ככל הנראה, יש לראותה כמסורת אגדה הנובעת מן המעשה שאנו דנים בו. אם צדקנו בהשערה זו, אזי נמצינו למדים בעקיפין שלמעשה זה, שלא הובא בתלמוד או בספרות המדרשים הקדומה, יש מעין הד ואישור במסורת שנמסרה על-ידי רבה בר מרי, אמורא שטיקא פעלו בבבל בדור השלישי והרביעי, דהיינו — בתחילת המאה הרביעית. ברם, עצם העובדה שכמעט כל מסורותיו הן בתחום האגדה, ביניהן דרשות שככל הנראה שמע מפי ר' יוחנן ('הכי אמר ר' יוחנן...'), יש להניח שמוצאו מא"י, או לכל הפחות למד שם זמן ממושך.⁹³

אגב אורחא, ניתן לשער שהמסורת של רבנין שבבראשית רבה הנ"ל המדברת על מיקומה של גיהנם בירושלים שעליה חולק ר' יהודה בר אלעי, באה להם לרבנין אנונימיים אלה מר' יוחנן בן זכאי.⁹⁴

בעקבות חקירה זו נמצינו אף דוחים את נוסח המסירה הראשונה של הבבלי: 'אמר ר' מריון אמר ר' יהושע בן לוי, אמורא בשם ר' מריון, ועל אחת כמה וכמה בית מדרש על שמו ('דבי ר' מריון'),⁹⁵ אינו ידוע ממקום אחר בספרות חז"ל. ותו, אף ייתכן שייחוסה של מסורת הקשורה בגיהנם לר' יהושע בן לוי הוא פועל יוצא של מסורות אגדיות המייחסות לחכם זה ביקורים בגן עדן ובגיהנם,⁹⁶ ולית מאן דפליג שאלו הן מסורות מאוחרות למדי. לצד שני, אין להתעלם מכך שבתלמוד הבבלי ובמדרשים כבר הובאו מספר מסורות ודרשות

בן הנם'. (אגב, במנוח"מ הנ"ל (לעיל, הע' 81), שגה המהדיר בהעמידו סימן שאלה אחרי תיבת 'דירושלים', ומקומו הנכון הוא אחרי תיבת 'גיהנם' שלפניה).

90 ומאלף שהרמב"ן בתוה"א הנ"ל (לעיל, הע' 81) מייחס את המאמר בלעדית לתנא זה: 'ואמר רבן יוחנן בן זכאי...'. (השווה לעיל, הע' 84; 85).

91 ראה דבריו המזהירים של הגר"ש ליברמן, 'תנא היכא קאי', קובץ מדעי לזכר משה שור, ניו-יורק תש"ה, עמ' 183—188, וצרף אליהם את הערתו המאלפת של מ"ע פרידמן, תעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 79—80.

92 ב"ז בכר, אגדות התנאים א, א, תרגם או"ר, תל-אביב תרפ"ב, רע"מ 32; א"א אורבך, ע' רבן יוחנן בן זכאי, האנציקלופדיה העברית, יט (תשכ"ח), 347 סע"א.

93 השווה לדבריהם של א' היימאן, שם (לעיל, הע' 85), 1080 סע"א; ר"ת אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 377.

94 אולם אין להניח ש'רבנין' כאן הינם ר' יוחנן בן זכאי עצמו שכן רבנין אלה רק קובעים את העובדה ש'יש גיהנם' ומביאים את הכתוב 'אשר אור לו בציון, ותנור לו בירושלים' (ישעיהו לא, ט) כאסמכתא לדבריהם. והשווה גם לשיטותיהם של תנא דבי רבי ישמעאל ור' ירמיה בן אלעזר שבעירובין יט ע"ב. ותו, אין זה סביר שר' יהודה בר' אלעאי יחלוק על ר' יוחנן בן זכאי.

95 כך היא הגירסה בכ"י מינכן לסוכה. ואמנם בדקדוקי סופרים לעירובין שם, סע"מ 61, ציין לגירסת ילקוט כ"י: 'דבי בר מריון', והשווה להערותיו שם, וצריך עיון.

96 כגון: 'פרק גן עדן' מהדורת מ' היגער, הלכות ואגדות, ניו יורק תרצ"ג, עמ' 150—151; המסורת היהודית שנשתמרה בספרו של פטרוס איש קליני (Petrus Cluniacensis Venerabilis) גגד היהדות, ראה דבריו המזהירים של הגר"ש ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, סע"מ 34—42, ומה שכתבתי בקרית ספר, סא (תשמ"ו), פרק ח (בדפוס); 'אגדת ריב"ל', בית המדרש, ח"ה, עמ' 43—44, והשווה ב"ז בכר, אגדת אמוראי ארץ ישראל, א, א, תרגם או"ר, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 188—192.

בעניין גיהנם בשמו של ר' יהושע בן לוי,⁹⁷ וייתכן שהן שתרמו לייחוס זה, או שמא זה וזה גורם. בין כך ובין כך, מסתבר שייחוס המאמר על 'פתחה של גיהנם' בגיא בן הנום לר' יהושע בן לוי הוא ייחוס מאוחר, ושמסורת זו אינה שייכת לריב"ל, אלא לריב"ז.⁹⁸ סיכומי של דבר — כאשר מצרפים את מעשה דנן למסורת התלמודית הנ"ל שבפיו של ר' יוחנן בן זכאי, ייתכן לשער ששתי המסורות מתייחסות לאותו מאורע, ונולדו, איפוא, בעת ובעונה אחת.

במדרש יתרו (ד) נאמר שהאיש נשרף בתוך קברו: 'ובכל יום ויום אני מביא משאוי כיוצא בזה לבית עולמי, ומכניסין אותי לתוכו, ושורפין אותי', ודומה לו במדרש עשה"ד (ג), אלא ששם ליתא 'לבית עולמי'. ברם, מסתבר שתיבות אלו נשמטו ממנו שכן כך משתמע מנוסח כ"י מוסקבה—גינצבורג (ג2): 'אמ' לו, אדם אני שכבר נפטרת לבית עולמי, ובכל יום ויום הנני מביא כיוצא בו, ואני נשק (= ניסק?) בתוכו'. בסידור חסידי אשכנז (טז) 'ששורפין אותי בהן בכל יום', והכוונה לעצים.

אליבא דאמת, שריפת המת בתוך קברו באש של גיהנם מזכירה לנו מוטיב דומה בסיפור על כפירתו ומותו של אלישע בן אבויה: 'וכיון שקברוהו, באה האור לשרוף את קברו' (רות רבה ו, ז (ד), מהדורתנו, ירושלים תשל"א, עמ' 170), ובמקבילה שבירושלמי: 'מן דקברוניה ירדה האש מן השמים ושפרה את קברו' (ירוש' חגיגה פ"ב ה"א, דפוס ויניציאה, עז ע"ג). שריפת הקבר נזכרת גם במקבילות נוספות,⁹⁹ ואילו בקהלת זוטא מצינו נוסח מיוחד במינו: 'כיון שנקבר ירד[ה] האש לשרוף את רבו' אלא שבהמשך שם איתא: 'אמרו לו לרבי מאיר, קברו של רבך שורף' (קהלת זוטא ז, ח, מהדורת בובר, עמ' 111). על אף העובדה שבכל שאר המקבילות הקבר הוא שנשרף, ייתכן שאין זאת אלא לשון נקייה, שכן לאמיתו של דבר, הפושע הוא שנשרף. ככל הנראה, ברישא של קהלת זוטא בלבד נשתמרה כוונתו המקורית של המעשה, דהיינו — שריפתו של אלישע בן אבויה בתוך קברו.

יתר על כן — נראה לומר שעניין 'בית עולמי' המיוחד למדרש יתרו (ד) ולמדרש עשה"ד (ג2), שימש יסוד לכל אותן נוסחאות (ה ו ז ח ט י יא) המציינות שר' עקיבא היה 'מהלך בבית הקברות'. אמור מעתה שניסוחן של נוסחאות אלו הינו יותר מאוחר מנוסח ג ד, ומסתבר שהן ניזונו ממנו בפרט זה.

במדרש עשה"ד (ג) לאחר 'שורפין אותי בתוכו', נוסף: 'ג' פעמים ביום'. ככל הנראה, תוספת זו באה לשקף את שלושת התפילות שבהן אומר הבן האבל את תפילת ה'קדיש'

97 ובמיוחד בעירובין שם, השווה: 'דא"ר יהושע בן לוי מאי דכתיב עוברי בעמק הבכא... עוברי — אלו בני אדם שעוברין על רצונו של הקב"ה. עמק — שמעמיקין להם גיהנם וכו'; א"ר יהושע בן לוי, ז' שמות יש לגיהנם, ואלו הן: שאול, ואבדון, ובאר שחת וכו' ולכל העניין ראה ב"ז בכר, שם (לעיל, הע' 96), סע"מ 183—184.

98 והשווה לדברי הרמב"ן בתוה"א הנ"ל (לעיל, הע' 84). ושמא אפשר ואולי ניתן לשער שריב"ל הינו זה שמסר את הדברים בשם ריב"ז, עיין היטב במסורת על פטירתו של ריב"ז שנמסרה בפי ריב"ל בירוש' סוטה ט, טז, דפוס ויניציאה, כד ע"ג; שם ע"ז ג, א, מב ע"ג.

99 כגון ספר המעשיות של גסטר, סימן קמא, עמ' 102, שו' 29; שריד הגניזה של מדרש רות רבה T-S F. 17, fol. 43: 'הוה קבריה יקיד'. ובמדרש משלי ו, כו, מהדורת בובר, עמ' 57: 'האש שהוא אוכל על קברו'. לפי מסורת הבבלי חגיגה טו ע"ב, לא דנו את אלישע מיד עם פטירתו, בזכות תורתו, ור' מאיר הוא שזיז את הענשת רבו באש של גיהנם, באמרו 'מתי אמות ואעלה עשן מקברו', על-מנת שיהא לו חלק לעולם הבא.

בבית הכנסת: ערבית, שחרית ומנחה. ללא ספק, זוהי תוספת מאוחרת ביותר, שכן אינה מצויה באף לא נוסח אחד מנוסחאות אגדה זו.¹⁰⁰ ושוב בשו"ת בנימין זאב (יו) נוסח מעובד ומתומצת: 'ולזה בכל יום ויום מייסרין אותו ומענין אותו באש של גהינם'.

אגדה תוספת

יא. אמר (= אמרתי) לו, עד מתי דינכם? א (= אמר) לי, רבי, כשבאתי לכאן (= לכאן), הנחתי אשתי מעוברת, ועכשיו איני יודע אם זכר ילדה או נקבה. בבקשה ממך, הוי זהיר בו [] לה שנים את מוליכו לבית הכנסת ומלמדו תפלה וקרית שמע, ומלמדו ג' פסוקין ...

ובסא"ו (ב) הנ"ל: 'אמרתי לו, דינכם עד מתי? אמר לי, כשבאתי לכאן הנחתי אשתי מעוברת, ויודע אני שזכר הוא, בבקשה ממך, הוי זהיר בו משעה שנולד. עד שיהיה בן חמש שנים, הוליכהו לבית רבו למקרא'.

אף-על-פי שניכרת כאן סתירה מסויימת בין נוסח סא"ו ונוסח הגניזה, יש בכוחו של הראשון לסייע בתיקונם של ליקויים אחדים שבנוסח הסיפור שלפנינו. דומה שהידיעה על לידת הבן הזכר שבסא"ו נועדה לשמש כקיצור מכוון. או שמא נוצר נוסח זה מתוך השמטות בטקסט כשראשיתו של תהליך זה ניכרת בנוסח הגניזה הנ"ל. ברור למדי שיש להגיה כאן אחרי המלים '... או נקבה' מעין הכתוב בנוסח ס' המעשיות (ו): '[ואם זכר הוא], בבקשה ממך ...'. או כלך לך לדרך זו. כלום ייתכן לומר שהחילוף 'איני יודע' — 'יודע אני' שבשני המקורות משקף שינוי בהשקפה, דהיינו — אליבא דסא"ו המתים יודעים על הנעשה בעולם הזה אחרי מותם, וכתירוצה של הגמרא שבברכות יח ע"ב: 'דילמא שכיב איניש התם ואזל וקאמר להו',¹⁰¹ דהיינו 'שמספרים זה עם זה' (שם).

אולם, חשוב להדגיש שלפי נוסח הגניזה 'המתים אינם יודעים', ושיטה זו היא דעתו של ר' שמעון בן לקיש המסתמך על פשט הכתוב שבקהלת ט, ה; 'החיים יודעים מה המתים עושין, והמתים אינם יודעים מאומה מה החיים עושין, ומה טע' (קהלת ט, ה) כי החיים יודעים שימותו <והמתים אינם יודעים מאומה> (בראשית רבה פצ"ו בכ"י וואתיקן, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 1237). דומה שיש ליחס משמעות לעובדה ששיטת ריש לקיש, החולקת באופן ברור על דעת קודמיו — ר' חייא ור' יונתן¹⁰² — היא היחידה שהובאה בבראשית רבה הנ"ל.

בעקבות הקרע שבכתוב-היד, השלים י' מאן (י' זנה?) '[כשיגדל] לה' שנים', מבלי להעיר על כך. ברם, השלמה זו מוטלת בספק שכן לשון זו אינה מצויה בסא"ו, שהיא המקבילה הישירה והקרובה ביותר, לעומת שאר הנוסחאות המעובדות המאוחרות, ואף הלשון אינה מיושבת יפה. כנראה, יש להגיה כאן בעקבות סא"ו 'הוי זהיר בו [משעה שנולד]'. או שמא יש להשלים מעין הגהתם של מאן—זנה הנ"ל: [עד שיגדל] ? הגהות אלו אף יוצרות את הלשון המליצית 'לחמש שנים ...'. שפירושה כנראה: כאשר הגיע לגיל חמש. לפי שעה

100 ושמא כדאי להוסיף שאף בנוסחאות כ"י של מדרש עשה"ד (ג 12) ליתא. והשווה לזהר חדש אחרי מות, מט ע"א: 'ותלת זמנין דייגין לי ביומא'. (אלא ששם בהמשך: 'ותרין בליליא').

101 הנוסח שבפנים הינו על-פי כ"י מינכן, ראה דקדוקי סופרים לברכות, עמ' 87, אות ק.

102 ברכות יח סע"א; שם סע"ב, ירושלמי שם פ"ב ה"ב, ד סע"ג—רע"ד; קהלת רבה ט, ה. אולם, מן הגמרא שם סע"ב, מסתבר שאף ר' שמואל בר גחמני סבור שהמתים 'מספרים זה עם זה'.

טרם מצאתי מקבילה ללשון זו. קרובה אליה היא המליצה 'לשנה אחרת'...¹⁰³ שפירושה: כאשר הגיעה שנה אחרת. לשונו של סא"ז 'עד שיהיה'¹⁰⁴ בן חמש שנים' היא, איפוא, אקוויוולנט ללשון 'לה' שנים'.

על תחילת לימודיו של הילד בגיל חמש, ('לה' שנים'), עיין בדבריו המאלפים של הר"ש אברמסון, רב נסים גאון, רע"מ 404 ובהערה 15, שם, והוא שלא כשיטת הבבלי, השווה כתובות נ ע"א.¹⁰⁵

מסורת קדומה המספרת על דרך חינוכו ותכנית לימודיו של נער צעיר המקבילה למעשה דגן, מצויה בדברי ר' יוחנן בן זכאי לר' אליעזר בן הורקנוס שבאבות דר' נתן נר"ב, פרק יג, מהדורת שכטר, סע"מ 30: 'א"ל (= אמר לו): מימך לא נכנסת לבית הספר ולא למדת קרית שמע, ולא תפלה, ולא ברכת המזון? א"ל: לאו. עמד ולמדו שלשתן. סדר הנושאים שבאבות דר' נתן — 'קריאת שמע' לפני 'תפלה' — נראה יותר נכון. עניין 'ברכת המזון' אינו נזכר בגוסס הגניזה אבל מופיע ברוב הנוסחאות המאוחרות,¹⁰⁶ ולפיכך ייתכן שהן משקפות את המטבע הקבוע והקדומה של 'קריאת שמע, תפלה, וברכת המזון'. ומכאן זכר לדבר שכנראה נוסח זה היה מצוי גם במדרש שבשריד הגניזה.¹⁰⁷

הנאמר כאן בדבר ההליכה 'לבית הכנסת' לעומת 'בית הספר' שבאבות דר' נתן אינו סתירה, השווה למסורת הירושלמית: 'א"ר פינחס בשם רבי הושעיה, ארבע מאות ושמונים¹⁰⁸ בתי כנסיות היו בירושלים, וכל אחת ואחת היה לה בית ספר ובית תלמוד; בית ספר — למקרא, ובית תלמוד — למשנה' (ירושלמי מגילה פ"ג ה"א, דפוס וויניציאה, עג ע"ד). מכאן אתה למד שהוא 'בית כנסת' הוא 'בית ספר', הוא 'בית רבו למקרא' שבסא"ז הנ"ל.¹⁰⁹ אלא שבסא"ז דילג על לימודי התפילות והברכות ורק רמז להן בהזכירו את נוסח הברכה. עניין 'ג' פסוקין' והעליה לקרא בתורה הוא בהתאם להלכה שבמשנה: 'הקורא בתורה

103 עיין אוצר לשון התלמוד הבבלי לרח"י קוסובסקי, א, 482 ע"ב; לט, 1127 ע"א.

104 על הלשון 'עד ש...' ראה מה שכתב מ"ע פרידמן, תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 241. מעניין לציין שלשונו של סא"ז היא, לפי שעה, הדוגמא היחידה של השימוש עד ש... + עתיד, וצריך עיון.

105 לעניין זה ראה: נ' מוריס, תולדות החינוך של עם ישראל, א, תל-אביב 1960, עמ' 143. ולא צדק, איפוא, במסקנתו ש'אין יסוד לדעה כי הנוהג בארץ-ישראל היה שונה בבבלי, והשווה: E. Ebner, Elementary Education in Ancient Israel, New York 1956, pp. 69—70.

106 נוסחאות: ה ז ת ט י יא יב.

107 אולם בדרשה על הכתוב 'כי תראה ערום וכיסיתו' (ישעיהו נח, ז) שבסדר אליהו רבה פכ"ה, מהדורת רמא"ש, עמ' 138, נאמר: 'אם ראיתו אחד ממי שאין בו תורה, הכניסוהו בביתך ולמדוהו קריית שמע ותפילה, ולמדוהו פסוק אחד או הלכה אחת, זרזוהו במצוות...'. ולא נזכרה שם 'ברכת המזון' בהדיא. לגבי 'פסוק או הלכה', השווה לאבות דר' נתן, שם: 'א"ל, מה אתה מבקש לקרות או לשנות? ...'.

108 במקבילה שבירושלמי כתובות ריש פי"ג, דפוס וויניציאה, לה ע"ג: 'ארבע מאות וששים'.

109 והשווה לנוסח הסיפור על האב שניתן לו בן לשבעים שנה שבנוסח כ"י הגניזה שפירסם ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 401: 'כיון שהיה הבן בן חמש שנים הרכיבו על כתפו (לעניין זה ראה במקבילות שליקטתי בתעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 104, הע' 67) והוליכו לבית רבן', ושמא צריך לומר: לבית רבו. על-כל-פנים בנוסחה של מעשה זה שבסא"ז, שם, עמ' 21, כל זה ליתא.

לא יפחות משלשה פסוקים' (מגילה פ"ד מ"ד); ¹¹⁰ 'קטן קורא בתורה ומתרגם' (שם מ"ו).¹¹¹ בנוסחאות מאוחרות רבות, המייחסות את המעשה לר' עקיבא, נמצא בקטע של הסיפא שבו מסופר על פעולותיו של ר' עקיבא לחינוכו של הילד היתום, שלימדו 'תורה וקריאת שמע, ושמונה עשרה, וברכת המזון, והעמידו לפני הקהל ואמר ברכו... (ו ח ט יב), ומתקבל הרושם שהמדובר בתפילה בציבור. רושם זה מתחזק על-ידי הנוסח של ספר המעשיות (ו) שהפך את עניין 'ברכת המזון' ל'ברכות' של תפילת שמונה עשרה: '... לימדו שמע ישראל, ושמונה עשרה ברכות, והעמידו בתוך הציבור'. מעתה מובן שינוי הסדר והתוכן של נוסח מנוה"מ (ה): 'לימדו ברכת המזון, וקריית שמע, ותפלה, והעמידו והתפלל בציבור'.

בנוסחאות המאוחרות אף הובאו תוספות ספרותיות שונות המכניסות נימות דרמטיות לדו-שיח שבין התנא והמת. שאלתו הקצרה של ריב"ז 'עד מתי דינכם?' מובאת בלשון: 'בני שמעת שיש לך תקנה'—מדרש יתרו (ד), ובמדרש עשה"ד (ג) נוסף: 'באותו עולם', אבל בכ"י פרמא (ג): 'מאותה עון'. בנוסחאות מאוחרות עוד יותר: 'כלום שמעת מאותם הממונים עליך'—הו ח ט י. ונוסף עוד: 'לפורענות זו' י (וכ"ה ט). בחלק מן הנוסחאות הג"ל אף נוספה פנייתו הנרגשת של המת, כמו: 'א"ל, בבקשה אל תעכבני שמא ירגזו עלי בעלי פורענות'—חיבור יפה (י), וכן הוא במנוה"מ, וכעין זה בס' המעשיות (ו).¹¹²

בנוסחאות הקדומות של אגדת ר' עקיבא פותח המת את תשובתו במליצה: 'כך שמעתי מאחורי הפרגוד'—מדרש עשה"ד (ג); מדרש יתרו (ד), ולעניין זה השווה ברכות יח ע"ב. בכמה מן הנוסחאות המאוחרות, התגובה הראשונה של המת היא לכאורה: 'שאותו האיש אין לו תקנה'—חיבור יפה (י) ס' המעשיות (ו), גנו"ש (ט), בנוסף: 'ולא כלום פדיון'—מנוה"מ (ה), אלא שמיד אחרי כן נמסר דבר התקנה באמצעות בנו (עיין להלן). כיון שכך, נראים הדברים שהפיסקה 'אין לו תקנה' שבנוסחאות אלו שייכת לדעיל מיניה, דהיינו—אם תעכבני יתר על המידה, ירגזו עלי הממונים עלי ולא תהיה לי תקנה!

לעומת כל שאר הנוסחאות שבהן מודיע המת לר' עקיבא את דבר התקנה שיצילנו מעונש גיהנם, ור' עקיבא הוא המודיע (להלן, סימן יד), הרי שבנוסח סידור חסידי אשכנז (טז), אומר ר' עקיבא לאיש שהוא יודיע לבנו מה עליו לעשות: 'יש לך בן, הודיעהו בכל יום שיאמר...!'

יב. ויעלה ויקרא בספר תורה ויענו הקהל אחריו ברכו ברוך י"י המבורך
נוסח ברכת העולה לתורה נשתמר דווקא בסא"ז (ב): 'בשעה שהוא אומר ברכו את ה' המבורך...'¹¹³ ונעלם איכשהו מנוסח הגניזה. ברם, שריד ממנה נשתמר בעניית הקהל,

¹¹⁰ ראה גם דברים רבה ז, ט ומה שכתב ר"ל גינצבורג, 'מאמר על הילמדנו', גנוי שכטר, א, גיו" יורק תרפ"ה, סע"מ 499.

¹¹¹ עניין קטן העולה לתורה נדון לאחרונה במאמרו המאלף של י' פאור הלוי ס"ט, 'עליית קטן לקרוא בתורה', ספר זכרון להרב יצחק נסים... סדר ראשון, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיג—קלג.

¹¹² אולם שם: 'שלא יהרגוני' (! sic) הממונים עלי', ושם 'שלא יהרגוני' הוא שיבוש של 'שמא ירגזוני'?

¹¹³ אך דא עקא ששם לא נזכר בהדיא עניין העליה לקרא בספר תורה. ברם, נראים הדברים שמציאות זו משתמעת מן הפיסקה הקודמת: 'הוליכהו לבית רבו למקרא'.

באמצעות התיבא 'ברכו', שבאופן ברור איננה במקומה.¹¹⁴ יש, איפוא, להגיה את נוסח הגניזה באמצעות סא"ז כדלהלן: 'ויעלה ויקרא בספר תורה [ויאמר: ברכו את י"י המבורך], ויענו הקהל אחריו: ברוך י"י המבורך'.¹¹⁵ נוסח הברכה הנ"ל של העולה לתורה מצוי גם בכ"י פרמא 473 (ג) של מדרש עשה"ד, אך בנוסח הדפוס השתבש. ברור, איפוא, שבנוסחאות הקדומות של מעשה דגן, הצלתו של המת מדינה של גיהגם היא באמצעות בנו העולה לקרא בתורה,¹¹⁶ כשהקהל עונה את הענייה המקובלת לברכה זו. ברם, כמו שמצינו לגבי חטאו של האב, אף בסוגיית הדרך להצלתו באמצעות פעלו של הבן, בנוסחאות המאוחרות של מעשה דגן, נתרבו הגירסאות ומשמעויותיהן. כבר הטיבו כמה חוקרים לדון בסוגיא זו,¹¹⁷ אך ניתנה האמת להיאמר שלמסקנות מבוססות וכוללניות לא הגיעו.

בדיקת הנוסחאות מגלה את השתלשלות הדרכים שבהן ניתן לבן להציל את אביו מדין גיהגם, ואין צריך לומר שלמיגוון האפשרויות ישנן גם השלכות הלכתיות ורעיוניות. כפי שנוזכר בהדיא בנוסח הגניזה, הצלתו של המת הגידון לגיהגם מתרחשת מכחה של תורה וקדושתה 'שיש בה עולם הבא' (מכילתא דר' ישמעאל בא פט"ז, מהדורת הורוביץ—רבין, עמ' 61). קריאת הבן בתורה נחשבת לזכותו של האב המוליד, שכן הבן הזכר, אף בהיותו רך בשנים, הינו כאילו המשך קיומו של האב בעולם הזה.¹¹⁸ כש'ברא מזכי אבא' (סנהדרין קד ע"א), הרי שעל אף חטאו התמור, זכותו של הבן תעמוד לו ותגן בעדו.

דברים מפורשים בכיוון זה גישנו בסדר אליהו זוטא: 'עם הארץ שהיקרא והישנה את בנו תורה, בנו מצילו מדינה של גיהגם...'. (סא"ז סוף פי"ב, מהדורת רמא"ש, עמ' 194).¹¹⁹ במצב שכזה, אין האב שפשע בעבירות חמורות יכול ליחשב כאחד מ'פושעי ישראל בגופם' הגידונים לגיהגם. יש לשים לב להגדרת האמורא רב¹²⁰ ל'פושעי ישראל בגופם': 'קרקפתא

114 תופעה החוזרת ונשנית בטקסטים אלה היא הקיצורים והשיבושים התכופים במטבעות הברכה והענייה. כנראה נובעת תופעה זו מהכפלת הדברים והזרתן של נוסחאות הברכה והענייה הנדרשות, שבסופו של דבר נתקטעו. לצד שני, לבי נוקפני שמא דברים בגו, דהיינו שמצב הטקסטים משקף סדר שונה בברכת התורה, ראה מגילה פ"ד מ"א—מ"ב. אך ברור שעניין זה מצריך דיון נפרד.

115 שים לב למטבע המקוצר ללא 'לעולם ועד'. כלום נובע הדבר מקיצורו או מדילוגו של המעתיק (ראה לעיל), או שמא דברים בגו? ועיין במשנת ברכות פ"ז מ"ג, ואין כאן מקומו להאריך. אגב, אף ייתכן שהנוסח הנ"ל נשתמר במדרש עשה"ד (ג), עיין במהדורת ילינק, בית המדרש, א, עמ' 81, שו" 4.

116 נראה לומר שמוטיב הבן הקורא בתורה אף מצוי בנוסח המקוצר של מאזני צדק (יד), עיין שם היטב!

117 J. Obermeyer, Modernes Judentum, Wein—Leipzig 1907, pp. 47—117; ר"ל גינצבורג, גנזי שעכטער, א, עמ' 235—236; אנ"צ רות, 'אזכרה והפטרה וקדיש יתום', תלפיות, ז (תשכ"א), עמ' 369—381, ובמיוחד עמ' 371—374, שם; וראה לאחרונה: י"מ תא-שמע, 'קצת ענייני קדיש-יתום ומנהגיו' תרביץ, ג (תשמ"ד), עמ' 559—565.

118 עיין בדרשתו של ר' יוחנן: 'יעקב אבינו לא מת' (תענית ה ע"ב), והשווה להלן הע' 124; 126. 119 ושם כאן המקור לדברי ר"א מזורמשא (מובאים באו"ז הל' שבת, סוף אות ג'): 'דחנא דבי אליהו רבא דקטן האומר יתגדל, מציל אביו מן הפורענות'. אולם מלבד הקושי שבין 'רבא' ל'זוטא', עדיין רב המרחק בין שני המאמרים, וצריך עיון גדול. והשווה לדברי רמא"ש בפרקי דרך ארץ, סע"מ 25.

120 ובמנהג"מ לר"י אבוהב, עמ' 48: 'ר' ישמעאל'. אך לא מצאתי חבר לגירסה זו במקום אחר (והשווה לעיל, הע' 83). כנראה, בכ"י מינכן נשמט שמו של החכם. השווה דקדוקי סופרים לראש

דלא מנח תפילין' (ראש השנה יז ע"א), ולדעתם של בעלי התוספות: 'אם עוסק בתורה, כמניח תפילין דמי'.¹²¹ אמור מעתה שהבן העולה לספר תורה על-מנת לקרא בו, בשעה שהוא מברך את הברכה 'ברכו את ה' המבורך', אפילו בהיותו עול-ימים, הרי הוא כעוסק בתורה.¹²² יתר מכון, כאשר כל הציבור רואה אותו ועונים אחריו, יש בפעולת הבן קידוש השם גדול, וכמו שנאמר במפורש במדרש: 'עמד בנו וקורא בתורה בבית הכנסת, אומרים: זה בן מיהו? זה בן איש פלוני עני הוא. ונמצאו הרבים מברכין שמך הגדול על ידיו...'. (סדר אליהו רבה פ"ה, מהדורת רמ"א ש, עמ' 99),¹²³ בבחינת 'כל מי שיש לו בן יגע בתורה, כאילו לא מת' (בראשית רבה מט, ד, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 503).¹²⁴ תפיסה זו קיבלה את ביטוייה החד-משמעי במשנתו של ר' אליעזר בן יוסי הגלילי: 'וכן שלמה אמר, יסר בנך [ויניחך] (משלי כט, יז) — למד בנך תורה',¹²⁵ ויניחך מדינה של גיהנום. ויתן מעדנים לנפשך (שם) — [ויכניסך] ¹²⁶ בגן עדן עם הצדיקים'.¹²⁷ (משנת ר' אליעזר פ"ד, מהדורת ענעלאו, רע"מ 96).

עלייתו של הבן היתום לקרא בספר תורה כאמצעי להציל את אביו מדינה של גיהנום, נשתמרה גם בכמה מנוסחאות הסיפור המיוחס לר' עקיבא: מדרש עשרת הדברות (ג); גנזי שכתר — עניינות (ט); כלה רבתי (טו).¹²⁸

ברם, בכ"י מוסקבה—גינצבורג של מדרש עשה"ד (ג) כבר ניתן להבחין בדילדולה של מציאות זו. עלייתו של הבן כבר איננה 'לספר תורה' אלא 'לתיבה', ונראה לומר שמונח זה על אף היותו שייך לספר תורה, מעורר בכל זאת אסוסיאציות של תפילה בציבור, כגון בביטויים השכיחים: 'עובר לפני התיבה' ו'יורד לפני התיבה'.¹²⁹ אין תימה, איפוא, שבסיפא של הנוסח שבמנורת המאור (ה) נוספה המלה 'והתפלל' לפני תיבת 'בציבור'. מכאן ואילך

השנה, עמ' 33, אות ו ובהגהות שם. ומעניין הדבר שבפירוש הרמב"ן לויקרא יח, כט, מהדורת הרב שעוועל, עמ' קיג גורס 'רב פפא' ולא שת הרב שעוועל ז"ל לבו אל הערתו של בעל דקדוקי סופרים.

¹²¹ תוספות, שם, ד"ה: 'קרקפתא'.

¹²² השווה גם שיר השירים רבה א, ד, א, דפוס ווילנא, ז ע"ב.

¹²³ ופשיטא שבכותו של מקור זה לדחות את סברתה של צ' כגן, שם (לעיל, הע' 44), עמ' 77.

¹²⁴ דברי ר' שמעון בר יוחאי מתפרשים יפה בעקבות דרשתו הג"ל של ר' יוחנן (לעיל, הע' 118), ועיין בדברי מו"ר פרופ' א"א אורבך, חז"ל, ירושלים תשכ"ט, סע"מ 453—454.

¹²⁵ המוסגר על-פי ההבאה שבפירוש משלי לר"י נחמיאש, מהדורת במברגר, עמ' 176 בשם 'אגדת ל"ב מדות', וכן הוא במנוח"מ לר"י אלנקאווה, ח"ד, סע"מ 117—118.

¹²⁶ השווה לדבריו של ר' יוחנן שבפסחים קיג ע"א: 'שלשה מנוחלי העוה"ב: ... המגדל בניו לתלמוד תורה...'. והשווה לעיל, הע' 118.

¹²⁷ והשווה לנאמר שם, בעמ' 95. קטע זה הובא גם במדרש הגדול לדברים לב, לט, מהדורת פיש, עמ' תשל"ב, וכדרכו לא ציין את מקורו. ראה מה שכתבתי על הוצאה זו ב'פעמים', 10 (תשל"ב), עמ' 114—115.

¹²⁸ אולם את נוסח כלה רבתי (טו) 'אוקמיה בבי כנישתא לברוכי בקהלא', ניתן גם לפרש כמרמז לתפילה בציבור, השווה לתשובתו של ר"י די לאון (להלן, הע' 178).

¹²⁹ כגון: תענית פ"א מ"ב; ראש השנה פ"ד מ"ז; תוספתא שם ב, יז, מהדורת ליברמן, סע"מ 320. לעניין 'עובר לפני התיבה', ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 21; S. Krauss, Synagogale Altertümer, Berlin—Wien, 1922, pp. 131—133, וראה לאחרונה, א' גרינוולד, 'שירת המלאכים...'. פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני — ספר זיכרון לאברהם שליט, ירושלים תשמ"א, עמ' 481.

נפתחה הדלת לשילובן של נוסחאות תפילה — ובמיוחד, אמירת הקדיש — במסגרת מערכת האמירה של היתום וענייתו של הקהל.

יג. ואני פטור מן הדין הזה

בס"א"ז (ב) ה"ל: 'ומעלין אותי מדינה של גיהנם', וכאן סיומו של המעשה בס"א"ז. ברם, הד לסגנון נוסח הגניזה דווקא במאזני צדק (יד): 'הייתי נצל מדין זה', השווה לעיל, סימן י. 'מיד יתירו אותי מאותם היסורים' (שו"ת בנימין זאב יז). במדרש עשה"ד (ג): 'מוציאין אותי מגיהנם, ומכניסין אותי בגן עדן', ובמדרש יתרו (ד): 'מכניסין אותי לגן עדן'. ובסיפא של המעשה במדרש עשה"ד: '... מיד הוציאו אביו (הוציאוהו ג1) מגיהנם, והכניסוהו (והשיבו ג1¹³⁰) בגן עדן'. ואילו במדרש יתרו ליתא בסיפא, ובמקומו בדברי האב לר' עקיבא בחלום: 'שהכנסתני לגן עדן'. בנוסחאות המאוחרות: 'מתירין אותו האיש מן הפורענות' — ה ו ז ח ט י יא יב. אבל בסיפא נחלקו הנוסחאות: 'והת' אביו מפורענותו' (ז), וכ"ה בס' הלקוטים (ח): 'והתיר אביו מפורענותיו של גיהנם'¹³¹, ודומה לו בגנו"ש — עניינות (ט): 'מיד באותה שעה היתירו¹³² מהפורענות'. אבל בנוסחאות האחרות בלשון רבים: 'התירוהו' (ה יא); 'התירו את המת' (י יב); 'התירו אותו איש מן הגזרה' (ו), ומשמע שהכוונה לממונים עליו.

יד. מיד ר' יוחנן ועשה כך

כל המעיין בנוסח הגניזה רואה בעליל שזהו נוסח קטוע, ומתקבל על הדעת שיש להשלים: 'מיד [הלך] ...'. ואמנם כך משתמע מן הנוסחאות המאוחרות, אף-על-פי שהנוסח היחידי הגורס 'מיד' הוא בגנו"ש — עניינות (ט): 'מ[יד] ניצטער ר' עקיבא צער גדול, ושאל עליו, כיון שבא למקום שאל עליו' ...

לעומת הקיצור והפשטות שבנוסח הגניזה, הרי שהנוסחאות המאוחרות המייחסות את המעשה לר' עקיבא מתבלטות בתוספת פרטים, באריכות מעשים, ובחזרות. ר' עקיבא שואל את המת לשמו, שם אשתו, ושם עירו,¹³³ ולאחר שרשם את כל הפרטים, קיבל על עצמו ללכת לשם. בהגיעו לאותה עיר, שמנוסחאות רבות משתמע שהיא 'לודיקא' — לדקיה', דהיינו לטקיה שבצפון סוריה של היום, שואל ר' עקיבא על האיש וביתו, ואנשי העיר מקללים אותם קללות גמרצות. התברר שאשתו של אותו מת ילדה לו בן זכר לאחר מותו, שלא נימול.¹³⁴ ר' עקיבא מל אותו ולימדו תורה וכו', כפי שנזכר לעיל. בנוסחאות המאוחרות

130 ככל הנראה צ"ל: והושיבו.

131 והשווה לתוספת 'של גיהנם' שבדברי המת (לעיל, סימן ו, קרוב לסופו) שבנוסח ס' הלקוטים. 132 ושלא כהגהתו של ר"ש אברמסון, עניינות, הע' 16. ופשיטא שהכוונה לבן עצמו (ולא לממונים עליו), שהתיר את אביו מן הפורענות, וכפי שהובא בחיבור מעשיות וס' הלקוטים (ז ח), ראה בפנים.

133 ובנוסח שו"ת בנימין זאב (יז): 'שם עירו ושם אשתו וקרוביו'. והשווה לנידון בתשובתו שם. 134 אליבא דאמת, גישתם של אנשי עירו שלא למול את בנו של הפושע — 'ומנענו עצמנו מלמולו' (ד); 'ואפילו במצות מילה לא עסקנו בו' (ט) — קצת קשה לאור ההלכה המפורשת שבתלמוד: 'והיכא דלא מהליה אבוא, מיחייבי בי דינא למימהליה ...' (קידושין כט ע"א). ולולא דמסתפינא הוה אמינא שזוהי הלכה בבליית מאוד מאוחרת, שכן סגנונה מזכיר במקצת את ספר שאלתות דרב אחאי גאון (על-כל-פנים, הלשון 'והיכא דלא ... מהייבי ...' אינו מצוי בתלמוד במקום אחר לפי הרשום באוצר לשון התלמוד לרח"י קוסובסקי, כרך י"א, 639 ע"ב).

ביותר מסופר שהילד לא היה מסוגל ללמוד, עד שר' עקיבא ישב עליו ארבעים יום בתענית. דומה שלעומת אריכות היתר של הנוסחאות האחרות, נוסח הגניזה נראה בכל זאת מצומצם למדי, ומאוד ייתכן שאחד המעבדים או המעתיקים קיצר במתכוון. ושמא יש להשלים את המסופר כאן בעקבות אחת הנוסחאות הארוכות היותר קדומות?

לצד שני, בהמשך הסיפור שבנוסח הגניזה, אין כל רמז שר' יוחנן בן זכאי¹³⁵ נסע למר-חקים על-מנת לחפש אחרי בנו של המת ולחנכו כדבעי. אדרבה, משתמע משם שלא יצא את מקומו, שהוא כמובן ירושלים. מכאן מתבקשת המסקנה שמשפחתו של המת התגוררה באתרו של התנא, והוא היה יכול לעקוב אחרי לידת הבן ולפקח על גידולו במשך תקופה ארוכה למדי מבלי לגסוע למרחקים.

ופשיטא שאף כאן לאחדים מן המוטיבים והלשונות ישנן מקבילות ושורשים בספרות התלמודית. על כתיבת 'שמו ושם אשתו וכו'' המיוחד לנוסח מדרש עשה"ד (ג), ישנה מקבילה מעניינת בספרי שלח לך סוף פיס' קטן, מהדורת הורוביץ, עמ' 129: 'וכתב לה שמו ושם עירו ושם רבו...'¹³⁶ על יציאת אנשי העיר לקראת ר' עקיבא (ג), השווה למסופר על ר' שמעון בן אלעזר בתענית כ ע"ב. מקבילה מדוייקת לנוסח מדרש יתרו (ד) 'וכיון שהגיע בה (= לאותה עיר) יצאו בני העיר לקלסו' מצויה במנחות פה סע"ב, ואין זה מקרה שכן שם מדובר על הפולמוסטוס שנשלח על-ידי אנשי 'לודקיא' להביא להם שמן. דבריו של ר' עקיבא לאנשי העיר שלא רצו למול את הילד, לפי הנוסח היחידאי שבמדרש יתרו (ד): 'בני, אם הוא חטא, בנו מה חטא?' נובעים אף הם ממליצה תלמודית: 'אם הוא חטא בניו ובנותיו מה חטאו' (סנהדרין מד ע"א). על תעניות של ארבעים יום דנתי בפרוטרוט בסיני, נט (תשכ"ו), עמ' כ—כא,¹³⁷ ויש להסמיק לכאן את המסופר על שלמה המלך שבריש מדרש משלי: 'ישב בתענית ארבעים יום כדי שיתן לו המקום רוח חכמה ובינה'.

יש מן החוקרים שביקשו לדקדק בחילופי שמותיהם של המת ואשתו במקורות השונים. הר"ל גינצבורג אף העיר שה'שמות הפרטיים, אף שהם משובשים, נראים כלקוחים מלשון ערבי, ונתון זה הוא שהביאנו למסקנה שמקורן של כל נוסחאות מעשה דגן בספר 'חיבור יפה מהישועה' לרב נסים גאון.¹³⁸ ברם, בעקבות הממצאים שהעלינו, יש לברר האם לא מדובר כאן בשמות יווניים דווקא?

טו. לאחר כך יצא ר' יוחנן. מצא אתו האיש באתו המקום שפגע בו. הלשון 'לאחר כך' אינה שכיחה, ושמא צריך להיות 'לאחר מכן' או 'אחר כך'. אף מלשון

דוק ותשכח שבמקבילה שבירושלמי קידושין פ"א ה"ו, סא ע"א נשנית ההלכה 'שאם לא עשה לו אביו שהו' חייב לעשו' לעצמו...'. אך לא מצינו שם כל הלכה המתייחסת לבית-דין. 135 אגב, יש לשים לב לכך שעד סוף המעשה נתקצר שמו של ר' יוחנן בן זכאי ל'ר' יוחנן. לענ"ד, ייתכן שאף כאן עדות לנטייתו של בעל נוסח הגניזה לקיצור מכוון. ברם, אין להוציא מכלל אפשרות שזהו מעשהו של מעתיק בודד, ולא של העורך. 136 במקבילה שבמנחות מד ע"א ניסוח מקוצר וכל זה ליתא שם, והשווה לנוסח מדרש חכמים (מ) שבח"נ לספרי, שם. 137 בעמ' כא, שו' 4 (מן הסוף) יש למהוק את התיבה 'כמנהגו' והרמיזה למו"ק כד ע"א, שכן מסתבר שבהמשך הסיפור, שם, מדובר על רב הונא ריש גלותא. השווה ש"י פרידמן, 'פרשת קבורתו של רב הונא', תרביץ (בדפוס). 138 גנו"ש, א, עמ' 237. ראה גם מ' היגער, שם (לעיל, הע' 3), עמ' 69—70.

זו מתחזק הרושם שישנו חסרון מסויים בתוכן הסיפור שבנוסח הגניזה. מקבילה יחידה לנוסח שלפנינו מצוייה במסכת כלה רבתי (טו): 'לזמן (בכ"י ב שם: לימים) אזל ר' עקיבא להתוא אטרא איתחזי ליה, אלא שמן הסיפא שם משתמע שלא פגש את המת בפעם השניה פנים אל פנים, אלא שנתגלה אליו. גירסה זו נראית כמושפעת מכל שאר הנוסחאות המדברות על התגלותו של המת אצל ר' עקיבא בחלום. אגב, בנוסחאות אלו נאמר שהתגלות זו היתה בלילה של אותו יום שהעמיד ר' עקיבא את בנו של המת בבית-הכנסת וקיים את שהוטל עליו. אם כי מובנת הופעתו של האב המת בחלום לילה בשאר הנוסחאות, שהרי לפי נוסחאות אלו, נמצא ר' עקיבא הרחק ממקום מגוריו, שמא בכל זאת ניתן לשער שתיאור זה הושפע מן המסופר על אותו מת אלמוני שנפטר ערירי ושבתום שבעת ימי האבילות: 'איתחזי ליה בחילמיה דרב יהודה ואמר ליה, תנוח דעתך שהנחת את דעתי' (שבת קנב רע"ב).¹³⁹ מגנו"ש עניינות (ט): 'בא ועמד לפני ר' עקיבה, משמע לכאורה שלא היה כאן חלום, אבל לא נזכר באיזה מקום 'עמד' לפניו.

טו. א' לו, תנוח נפשך כשם שהנחת אתי ואת נפשי, נפטרתי מאתו הדין המליצה במתכונת 'תנוח נפשך שהנחת אתי ואת נפשי, כולל התוספת 'נפטרתי מאתו הדין', אינה מצויה בצורה זו בנוסחאות המאוחרות, שאחדות מהן גורסות, כנראה בעקבות המעשה שבבבלי שבת קנב ע"ב הנ"ל: 'תנוח דעתך שהנחת את דעתי'.¹⁴⁰ ומעניין לעקוב אחר התפתחותה וגילגוליה של מליצה זו בנוסחאות השונות:

תנוח נפשך כשם שהנחת אתי ואת נפשי,	נפטרתי מאתו הדין (נוסח הגניזה א)
תנוח דעתך שהנחתני	והצלתני מדינה של גיהנם (מעשיות ז ח)
תנוח דעתך שהכנסתני לגן עדן	(מדרש יתרו ד)
עקיבא, תנוח דעתך בגן עדן,	שהצלתני מדינה של גיהנם (מנוה"מ ה)
יהי רצון שתנוח דעתך בגן עדן,	כמו שהיצלתה אתי מדינה של גיהנם
יר"מ ה' שתנוח דעתך בגן עדן,	(גנו"ש—עניינות ט)
	שהצלת אותי מדינה של גיהנם (מחז"ו יא;
	או"ז יב)
תנוח דעתך, שהנחת את דעתי	(עשה"ד ג; ס' המעשיות ו; כלה רבתי טו;
	ארחות חיים יג)

ושמא ניתן לראות זכר להגהת הנוסח של מליצה זו בספר ארחות חיים (טו), כי שם התחיל המעתיק לכתוב: 'תנוח נפשך...'. והגיה והשלים 'תנוח דעתך שהנחת את דעתי'. אמנם, ייתכן שרק פליטת קולמוס לפנינו, שכן, מלבד נוסח הגניזה, לא שרדה התיבה 'נפשך' בשום נוסח אחר, אפילו לא בספר 'כל בו' המקביל לספר 'ארחות חיים'.

¹³⁹ המליצה 'תנוח דעתך...'. שייכת כנראה ללשונות בית-המדרש ובמקבילות הרבות שצויינו במסורת הש"ס לשבת שם היא מופיעה כלשונם של התנאים ר' יוסי ור' יהודה.

¹⁴⁰ השווה לעיל, הע' ¹³⁹. ושמא כדאי להוסיף שמליצה זו נמצאת גם בדברי אלישע אל אשת עובדיה בדרשה להפטרות 'ואשה אחת מנשי בני הנביאים' (מ"ב ד, א), ראה אוצר טוב, א תרל"ז—תרל"ט), עמ' 015, והשווה מבוא לתנחומא בובר, עמ' 137, סימן מד. מקבילה זו לא צויינה אצל רושמי המליצות והפתגמים.

פיסקה זו חסרה בנוסח חיבור יפה (י), ולא ראיתי שהעירו על כך. אך לפי ההמשך שם: 'ה' שמך לעולם... ברור שזוהי השמטה בין הדומין 'ואמ'... ואמ', השווה לנוסחאות האחרות, כגון מנוה"מ (ה) חיבור מעשיות (ז), ועוד.

יו. מיד פתח ר' יוחנן וא' (תה' קלה, יג) י"י שמך לעולם ג'.

סיום זה מצוי גם בהרבה נוסחאות מאוחרות: ה ז ח ט י יא יב. בכמה נוסחאות המביאות את המליצה 'תנוח דעתך... דעתי', ליתא (ד יג טו), אך זכר לסיום דומה גשומר בס' המעשיות (ו), ושם איתא אחרי המליצה תנוח דעתך וכו' 'פתח ר' עקיבא ואמ', ברוך המקום שרצון יראיו יעשה' והוא עיבוד ותחליף לנוסח הנ"ל, כשבמקום הפסוק מתהלים קלה, יג נעשה שימוש בתהלים קמה, יט. כנראה בא לרמוז שה' נענה להפצרותיו של ר' עקיבא בתעניותיו ובתפילותיו לטובת בנו של המת.

אוצר החכמה

סיכום ומסקנות

ו. דומה שבדיונים דלעיל הוכח שנוסחת הגניזה שבמדרש לפרשת כי תצא היא אמנם הנוסח הקדום ביותר של המעשה הידוע לנו כיום.¹⁴¹ קדמותה ניכרת מתוכה, הן בצורת המסירה האישית בגוף ראשון, הן בלשונותיה והן בפרטי הסיפור הרשומים בה. כנראה שהמעשה התרחש במקום מגוריו של התנא, שהוא ר' יוחנן בן זכאי, ולא ר' עקיבא. למעשה זה יש עניין מיוחד בתפיסות הקדומות של 'גיהנם' אצל חז"ל. כמו־כן, חשוב לציין שבנוסחת הגניזה אין התיבה 'גיהנם' מוזכרת אפילו פעם אחת, ובמקומה מופיע שם העצם הכללי 'דין'.

ההיסטוריונים כופרים באמיתותו של המעשה כדבר המובן מאליו,¹⁴² וקל וחומר חוקרי הפולקלור.¹⁴³ עתה נתגלה לפנינו באורח מופלא כסיפור המשקף מעשה שהיה. בדרך זו יכולנו לאשש מסורת תלמודית עמומה המיוחסת בין היתר לרבן יוחנן בן זכאי, ולקבוע את בעלותו עליה, דהיינו — סימון מקומו המדויק של 'פתחה של גיהנם' שב'גיא בן הנום' (עירובין יט ע"א). על־פי נוסחא זו אף ניתנו בידינו הכלים המאפשרים לנו לשחזר את פשעם החמור של האיש וחברו, שפרטיו שונו במתכוון בכל הנוסחאות המאוחרות. דומה שאף השימוש בתיבה הרומית (לטיר =) 'לטרו' לציון שודד מזויין, שלפי שעה לא מצאנו

141 ומכאן תשובה לספקו של ר"מ תא־שמע (לעיל, הע' 117) הקובע: 'וקשה מאד לקבוע את מקורו הראשון'.

142 עיין ש' ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה — פרקים בתולדות החברה והתרבות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 87 (= S. Safrai — M. Stern, The Jewish People in The First Century, Volume Two, Assen & Amsterdam 1976, p. 784).

143 המעשה מכונה בפיהם: 'ר' עקיבא והמת הנודד', ולאחרונה הירצה עליו ד' בן־עמוס בכנס הבין־אוניברסיטאי שנערך בשנת תשמ"ה. ראה גם יו"ט לוינסקי, 'תפילת המתים בלילות', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ג (תשל"ג), עמ' קנה (תודתי נתונה לפרופ' ע' יסיף, על הידיעות הנ"ל). למעשה, המקור לכינוי הנ"ל הוא מ"י בן־גריון, שם (לעיל, הע' 44), עמ' רלא. אגב, בהע' 12, שם נתחלף לו ליו"ט לוינסקי נוסח סא"ז עם אחת הנוסחאות המאוחרות, עיין שם.

לה חבר בספרות התלמודית—מדרשית,¹⁴⁴ מחזק את ההשערה שמדובר כאן במסורת קדומה ומהימנה.

ברם, אין קביעה זו פוטרנו מלשאול את שאלתנו הנוקבת של הגר"ש ליברמן ז"ל, בניסוח מחודש: מפני מה נזקקו החכמים למלה רומית מסויימת בשעה שמלה יוונית או עברית הולמת מזומנת לפניהם?¹⁴⁵ והרי התיבה היוונית 'ליסטיס' רווחת במקורות עבריים קדומים.¹⁴⁶ שמא אפשר משקפת תיבה זו את הפרוצידורה המשפטית של בית-הדין הרומאי; הוה אומר שאיש זה וחבירו הליסטיס נתפסו על-ידי השלטונות הרומאיים, הועמדו למשפט, עונו, והוצאו להורג.¹⁴⁷ בדין ודברים של התובע הרומאי הוטחו התאשמות השונות נגד חבורת ליסטיס זו, וללא ספק השתמשו כלפיהם בתיבה 'לטרו'. ייתכן מאוד שאיש זה, שכנראה ידע יוונית, השתמש בתיבה זו בתור שם פעולה בדברו עם ר' יוחנן בן זכאי, מתוך בערותו בלשון הרומית. אם נכונה השערה זו, אזי נמצינו למדים שהתיבה 'לטרו' היא באמת מונח משפטי המשקף נאמנה את משפטו של הפושע במעשה דנן.¹⁴⁸

II. נוסחא המקבילה לזו שבגניזה, אך מאוחרת ממנה בהרבה, מצויה בפרקי דרך ארץ פ"ב (= סדר אליהו זוטא פי"ז). בנוסחא זו נשתמרו כמה לשונות מקוריות שבעקבותיהן ניתן לנו להגיה פגמים אחדים שבנוסח הגניזה. אך דא עקא, שבעל 'פרקי דרך ארץ' לא העתיק את המעשה עד הסוף, וכל החלק השני העוסק בפעולותיו של ריב"ז להצלת נפש האב באמצעות בנו, חסר מן הספר. בשתי נוסחאות אלו בלבד נשארו היסודות המקוריים של המעשה: (א) ר' יוחנן בן זכאי, (ב) שני פושעים, (ג) העיסוק ב'לטיר'—פלטרי' = לטרו. III. במקור מדרשי (?) יותר מאוחר, שכל הנראה לא הגיע אלינו, עבר מעשה דנן שינויים יסודיים כשהפך לסיפור אגדה בגוף שלישי הפותח בלשון 'מעשה ב...', ואילו את מקומו של ר' יוחנן בן זכאי תפס ר' עקיבא. ביקש המעבד האנונימי לתת לו גוון יותר

אוצר החכמה

144 ולולא דמסתפינא הוה אמינא ששימוש רומי קרוב מצוי במדרש הגדול לריש וואת הברכה, מהדורת פיש, עמ' תשמה, שו' 16: 'רמז ללטריס ודקרו אותו', ואין כאן המקום להאריך. משום מה לא טיפל בו ד' שפרבר שעה שעסק בגירסאותיה של אגדה זו בבר-אילן, טז—יז (תשל"ט), החלק האנגלי, עמ' 21.

145 ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 151 (אגב, בהע' 3, שם צ"ל: אשכולות, ג (תשי"ט)).

146 ראה לאחרונה את שפע המקורות שהובאו במילונו של D. Sperber, A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature, Jerusalem 1984, pp. 106—110; 66—67.

147 עיין קהלת רבה ג, יז; שם ז, כו, א (השווה לעיל, הע' 70). על הפרוצידורה המשפטית של השלטון הרומי במקורות חז"ל ועוד, ראה: S. Lieberman, 'Roman Legal Institutions in Early Rabbinics and in the Acta Martyrum', Jewish Quarterly Review, XXXV (1944), pp. 1—55, ובמיוחד בפסיקתא דרב כהנא כד (שובה) ח, י, מהדורת מנדלבוים, עמ' 358—356 (= ליברמן, שם, עמ' 28—34); הג"ל, רדיפת דת ישראל, ספר היובל ל... בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' ריג—רמה, ועיין עוד: מ"ב לרנר, קרית ספר, מח (תשל"ג), 548 ע"ב, וכן במילונו הג"ל של ד' שפרבר (לעיל, הע' 146), במקומות שונים. בנוסחאות מאוחרות של מעשה דנן נמסרו תיאורים דמיוניים של הוצאתו להורג של הפושע, עיין מעשה בוך, סימן 146, תרגום גסטר, עמ' 286; שו"ת בנימין זאב, ירושלים תשי"ט, ח"ב, סימן רג, כא ע"א (...). ומסתמא התודה לפני י' בני אדם וקברוהו מבני עמינו' [sic].

148 ראה את דבריו המאלפים של הגר"ש ליברמן ז"ל, יוונית וכו' (לעיל, הע' 145), עמ' 161 על 'מונחים צבאיים ומשפטיים' רומיים בספרות חז"ל. ועיין היטב במה שכתב שם, עמ' 5.

עממי ופופולרי באמצעות דמותו של ר' עקיבא, שתולדותיו ומותו מות קדושים פיארו את דמותו בעיני הבריות, והורעפו עליו שבחים מרובים יותר מכל חכמי ישראל.¹⁴⁹ היתה גם נטייה לזהות את ר' עקיבא עם כלל עולמם של חכמים, כפי שהיא באה לידי ביטוי במקורות דלהלן: 'מעשה באדם אחד שעבר על דברי רבי עקיבא ...' (אבות דר' נתן נ"א פ"ג, מהדורת שכטר, עמ' 15); '... באותה שעה אמרו ברוך ה' אלקינו ואלקי אבותינו, אלקי אברהם אלקי יצחק ואלקי יעקב, ואלקי ר' עקיבא, שגילה סודו לעקיבא בן יוסף' (מסכת כלה לפי כ"י הגניזה, מהדורת הרב ורטהיימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תשי"ב, סע"מ רלא).¹⁵⁰

iv. השלב הראשון של ההתרחבות הספרותית של מעשה דנן מצוי במדרש עשרת הדברות (ג) ובמדרש יתרו (ד). מה שמאפיין מקורות אלה הוא העבירה של האיש המגלה שבא על 'נערה מאורסה ביום הכיפורים' ושהצלת המת נעשית על-ידי עליית בנו לקרוא בספר תורה. נראים הדברים שעניין 'הבא על נערה מאורסה ...' הוא פרי יצירתו של עורך מדרש עשרת הדברות שביקש לאפשר את שיבוצו של מעשה דנן בדיבר השביעי 'לא תנאף'. בגוסס האגדה שבמקורות אלה, כבר נמצא פושע אחד בלבד, ונוספו בו פרטים ציוריים רבים: א) תיאור כיעורו של המת; ב) תיאור מופרו של משא עצים שהוא טוען; ג) ר' עקיבא משביעו להזדהות; ד) לאחר שמיעת סיפורו של האיש, רושם ר' עקיבא את פרטיו האישיים; ה) הוא נוסע לעירו ונתקל ביחס עוין ביותר כלפי האיש ומשפחתו; ו) הוא דואג למילתו של בן המת שבני העיר נמנעו מלמולו.

שלא כבמעשה המקורי שבו פוגש התנא את המת שנית באותו מקום, כאן הוא מתגלה לר' עקיבא בחלום מיד לאחר שהצילו מדין גיהנם.

v. נראה שבשלב הבא, העבירה שיוחסה למת היא גבאי המס, ותקנת מצבו היא באמצעות אמירת 'ברכו—ברוך' בציבור. בין הפרטים הציוריים שהוכנסו לאגדה בשלב זה ניתן למנות:

א) ר' עקיבא מהלך בבית (בן = בין) הקברות; ב) ריצתו של המת היא 'כסוס' ור' עקיבא גוזר עליו ומעמידו; ג) ר' עקיבא מציע לפדותו אם הוא עבד, או להעשירו אם הוא עני; ד) המת מתחנן לפניו שלא 'יעכבו'; ד) הוא שואל את המת על מעשיו; ו) המת מספר שאין

149 ראה ש' ספראי, ר' עקיבא בן יוסף — חייו ומשנתו, ירושלים תשל"א, עמ' 120—124, והוסף עליו: מדרש הלל (בית המדרש, ח"ה), עמ' 97; מדרש שיר השירים (גרינהוט) א, ב, ב ע"א (= מהדורת הרב ורטהיימר, סע"מ ה—ו), והשווה לאבות דר' נתן, מהדורת שכטר, עמ' 20 בשתי הנוסחאות (= ש. ספראי, שם, עמ' 65—68). ראה גם להלן בסמוך.

דומה שמן הדין להזכיר גם את הדברים המיוחדים לתנ"ל על ר' עקיבא, המובאים אצל ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי ג, סה, מהדורת אבן-שמואל, עמ' קמו: 'וכבר נאמר עליו, ראוי היה שתשרה עליו שכינה כמשה, אלא שאין השעה ראויה לכך'. מסתבר, איפוא, שהיה לפניו מקור נעלם שייחס לר' עקיבא מעין מה שהכריזה הבת קול על הלל הזקן ועל שמואל הקטן, ראה תוס' סוטה יג, ג—ד, מהדורת ליברמן, עמ' 231 ובמקבילות שצויינו שם (לשו' 44). וכבר ציינו מפרשי הכוזרי (אוצר נחמד לר' יצחק סגרי, ווין תקס"א, קז סע"ד ובעקבותיו בתרגומו ופירושו של D. Cassel, Leipzig 1869, p. 289, n. 2) לבבלי סנהדרין יא ע"א. אולם, ר"י אבן שמואל, שם לא הזכירו אפילו ברמז. ולולא דמסתפינא הוה אמינא שדברי שבה אלה מהווים צירוף ועיבוד מן המסופר על הלל ושמואל הקטן מחד ('ראוי שתשרה עליו שכינה') ועל ר' יהודה בן בבא מאידך ('אלא שנטרפה שעה').

150 אולם בשאר הנוסחאות ליתא 'ואלקי ר' עקיבא', השווה מהדורת היגער, עמ' 149.

לו מי שיוכל ללמד את בנו תורה; ז) בנו של המת 'לא היה מסבל עול תורה' ורק אחרי שישב ר' עקיבא מ' יום בתענית פתח ה' את לבו.

אמנם לנוסחאות שבספרות ההלכה (מחז"ו (יא); או"ז (יב)), כבר חדרה תגובתו של המת שלא לעכבו שאין לו תקנה, ואילו בנוסחאות סיפוריות אחדות מופיע עניין 'הייתי מראשי העם' המצויים בשלבים הבאים, ראה להלן בסמור.

vi. בשלב קצת יותר מתקדם לקודם, המיוצג על-ידי מנוה"מ (ה) וספר המעשיות (ו), צורפו שתי העבירות 'גבאי המס' ו'הבא על נערה מאורסה ביום הכיפורים' שבשני השלבים הקודמים. בין תרומותיו של נוסח זה לסיפור אנו מוצאים: א) ר' עקיבא שואל את האב המת האם הוא מבני אדם או מן המזיקין? ; ב) תגובתו הראשונה של המת לשאלת ר' עקיבא האם שמע מן הממונים עליו אם יש לו תקנה, היא חזרה על הבקשה שלא לעכבו, שאם כן, אין לו תקנה.

על-כל-פנים, נראים הדברים שנוסח מנוה"מ (ה) מייצג שלב יותר מאוחר מזה של ס' המעשיות (ו); רק שם מצויה הלשון 'זהתפלל בציבור' ושר' עקיבא הולך את הנער 'לביתו' (= של ר' עקיבא).

vii. השלב האחרון שבהתפתחותו של מעשה זה הוא בנספח לחיבור יפה מהישועה של רב נסים גאון (י). השוני היחיד הוא העבירה המיוחסת למת: 'עשיר ודיין הייתי, והייתי מראשי העם', נוסח זה מתאפיין גם במספר השמטות של קטעים קצרים המצויים בשאר הנוסחאות המאוחרות מפסיחה מקרית של המעבד או של מעתיק קדמון,¹⁵¹ ואין להחשיבן כהשמטות שנעשו בכוונה תחילה.

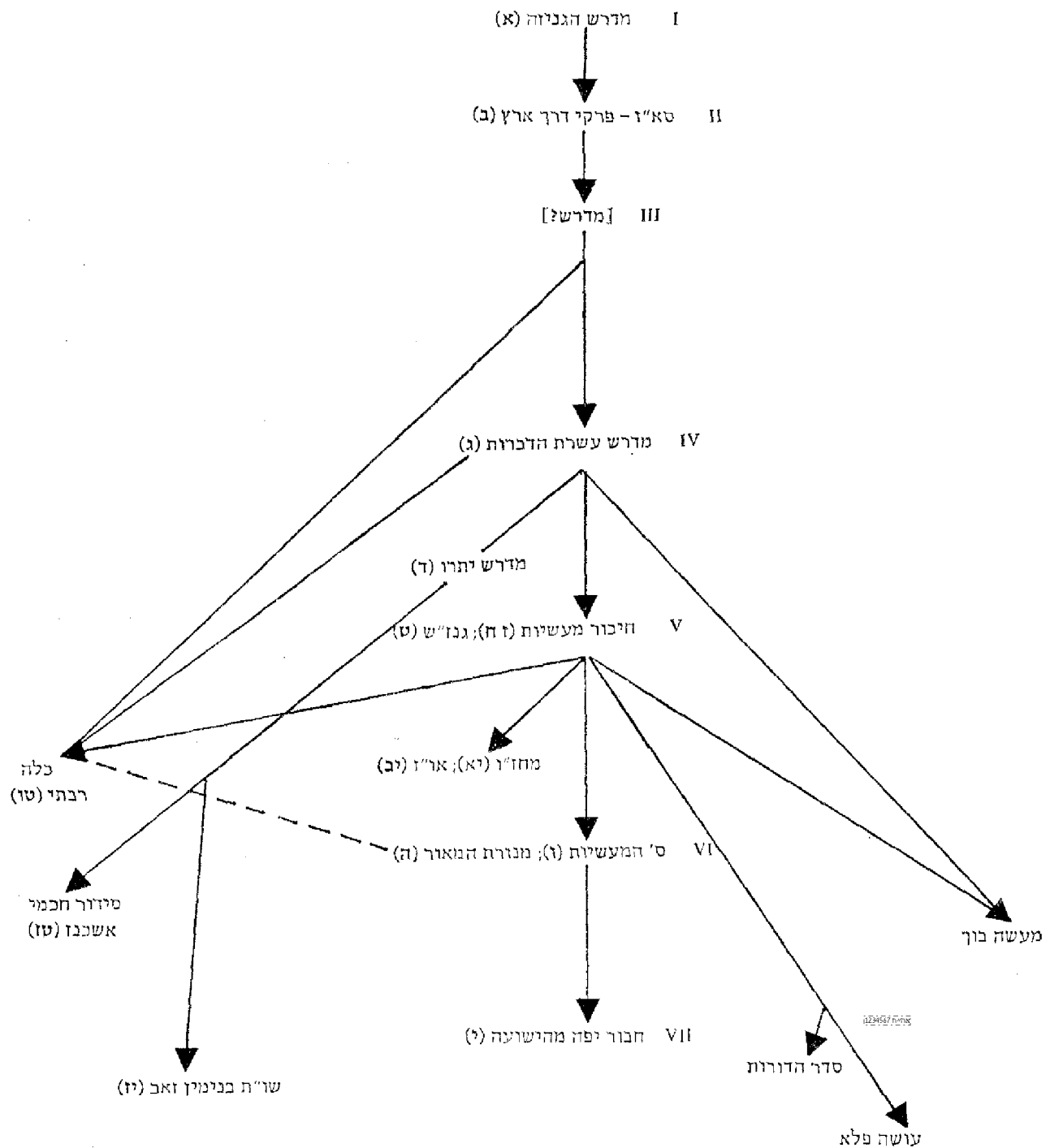
הימצאן של נוסחאות כלאיים אמנם משבש את התמונה קימעה, אך אינו יכול לעוותה לגמרי. נשרטט, איפוא, את השתלשלות הנוסחאות השלימות, לפי התרשים המודפס להלן בעמ' נט, עיין שם.

העיון בתרשים זה מלמדנו שמבין כל הנוסחאות השלימות, הרכבו הספרותי של הנוסח הארמי שבמסכת כלה רבתי הינו מיוחד במינו, שכן אין כל אפשרות לשלבו בהש-תלשלות האורגנית של הנוסחאות הנ"ל. תוכן האגדה מורכב מיסודות קדומים. ייתכן שהם שרידים מן המעבר המדרשי מר' יוחנן בן זכאי לר' עקיבא (iii). אולם מצויים בו גם יסודות מחיבור מעשיות — גנז"ש (v) (כגון: 'דרי טונא רבה על כתפיה'; 'איכא נטורין עילון ממונין'), וממדרש עשרת הדברות (iv): 'ולא עוד אלא שבא על נערה מאורסה ביום הכיפורים'. דומה שיש בכוחה של מורכבות זו אף ללמד על אופייה ואיחורה של מסכת כלה רבתי בכלל.¹⁵²

נוסח אחר יוצא דופן, הינו זה שבסידור חסידי אשכנז (טז). על אף קיצורו היחסי, בנוסח זה מצויים מספר פרטים סיפוריים החורגים מן הענף העיקרי של המעשה, ואף נוגדים אותו. בנוסחא זו בלבד נאמר שר' עקיבא הוא שלימד את המת כיצד לנהוג, והוא מבקשו (בתלום?) להודיע על כך לבנו! לפרטים העלילתיים האלה אין אח וריע בכל שאר הנוסחאות, והם מעידים על עיבוד ספרותי חופשי למדי.

151 וחשוב לציין שהשמטות אלו כבר מצויות בכתובי-יד של חיבור זה, כגון כ"י וארשה 374.
152 וזוהי טענה ביצחת נגד הטוענים לקדמותה של מסכת זו והמשייכים אותה לתקופת האמוראים, ראה מ' איש-שלוש, נספחים לסדר אליהו זוטא, ווינה תרס"ד, מבוא, עמ' 18; ב' דה-פריס, מחקרים בספרות התלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 259—262 ('זמן חיבורה של מסכת כלה רבתי').

באשר להרחבות הספרותיות והשינויים שבין הגוססאות השונות, יש לתת את הדעת לכך שמלבד דמיונם הפורה של המעבדים—העורכים השונים וכּושר יצירתם, אין ספק שהללו נעזרו גם במוטיבים ובמליצות השאובים מן הספרות התלמודית העשירה והענפה.

למרבה הפלא, העמיד הר"ל גינצבורג את נוסח 'חיבור יפה מהישועה', שהוא המקור האחרון, בתור 'המקור' ששאבו ממנו כל הגוססאות שיש לנו.¹⁵³ סברתו שיחוס המעשה שב'פרקי דרך ארץ לר' יוחנן בן זכאי הוא בהשפעת יחוס הפרק העוסק בגיהנם מן תלמוד רבא' — לתנא זה,¹⁵⁴ נתגלתה אף היא כעורבא פרת.

153 גנו"ש, א, עמ' 237.

154 שם, עמ' 196, שו' 13; עמ' 189, ד"ה: 'וצריך המעיין'; שם, רע"מ 237.

ללא הסדר ההגיוני והשתלשלות העניינים האורגאנית בדרך כלל של מרבית הנוסחאות, ניתן לנו לעמוד על מוקדם ומאוחר במעשה התנא והמת. ראשיתו בחוויה אישית של ר' יוחנן בן זכאי שפגש אדם מת המלקט עצים, ואחריתו בסיפור אגדה דראמטי ומורחב שגיבורו הוא ר' עקיבא, ודווקא סיפור מאוחר זה הוא שהטביע את רישומו על ספרות ישראל במהלך הדורות.

השלכות הלכתיות ורעיוניות

א. 'ברכו' ו'קדיש'

כאמור, אחת הסיבות לתפוצתו של המעשה בר' עקיבא והמת אצל ראשונים ואחרונים כאחד, הוא עניין אמירת תפילת 'קדיש' על-ידי בנו של הנפטר. אף-על-פי-כן, בדיקת הנוסחאות מגלה שאין עניין הקדיש מקורי למעשה דגן. צדקו, איפוא, החוקרים במסקנתם ש'הנוסחאות שמהן חסר עניין הקדיש, הן יותר קדומות ומקוריות'¹⁵⁵ מסקנה זו היא מחוייבת המציאות גם מנקודת-מבט אחרת: בכל הנוסחאות המרובות של סיפור אגדה זה, לא הובא עניין אמירת הקדיש באופן בלעדי כדרך שבה ניתן לבן להציל את אביו מדינה של גיהנם.¹⁵⁶ בדיקת הנוסחאות והשתלשלותן מגלה שעניין הקדיש הולבש על אגדה זו על-ידי גרסנים ומעתיקים למיניהם. ללא ספק, תהליך זה הינו תוצאה של המנהגים הרווחים, ואולי אף בבואה להתגשמותו של מנהג אמירת הקדיש על-ידי הבן היתום.

ברם, לא עמדו החוקרים האחרונים על מקורו של העניין כפי שהוא מתברר מתוך מדרש הגניזה לפרשת כי תצא: עליית הבן לקרא בספר תורה, ברכת 'ברכו את ה' המבורך' בקהל, וענייתו של הקהל אחריו 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד'. אף-על-פי שעניין זה מופיע ב'מדרש עשרת הדברות', לא נתנו לו את תשומת-הלב הראויה, ופשוט הסיחו את דעתם ממנו. ומעניין לציין שאף כאן קלע רמא"ש למטרה בהבחינו יפה בנוסח סא"ז שהאב 'נפטר מדינה של גיהנם, שעה שקראו בנו לתורה ואמר "ברכו את ה' המבורך"'.¹⁵⁷

יתרה מזו — עליית הבן לקרוא בתורה היא מחוייבת המציאות גם מתוך הקשרו של מעשה דגן. צא וראה שבנוסח הגניזה משובץ המעשה בתוך דרשה ארוכה 'על התורה', והוא מתקשר, איפוא, ישירות אל הפיסקה הקודמת לו: 'א"ר שמעון בן לקיש, כל המצער עצמו על דברי תורה ... והתורה מגינה על אדם כל אותן השנים שהוא מוטל בעפר, שנ' ... "בשכבך תשמר עליך" (משלי ו, כב) — בשעת המיתה. "והקיצות היא תשיחך" (שם) —

155 כך צריך לומר! אנ"צ רות, שם (לעיל, הע' 117), עמ' 373, ועיין שם היטב בהע' 20; גנז"ש, שם, סע"מ 235; מ' היגער, שם (לעיל, הע' 3), עמ' 71. ש' קרויס, בצרון, א (ת"ש), עמ' 131, הע' 13.

156 ואין בכוהו של כ"י אדלר 1446 (הש' מ' היגער, מבוא למסכת כלה רבתי, עמ' 70) לסתור קביעה זו, ואין כאן מקומו להאריך. לגבי סידור חכמי אשכנז (טז), ראה להלן בהמשך. בתשובת המהרי"ל שבספר האגור, סימן שלד נאמר שקדיש יתום 'נתקן בשביל המתים כמו אותו מעשה דר' עקיבא' ומתקבל הרושם שבנוסח הסיפור שהיה לפניו שימש הקדיש באופן בלעדי להצלת נפשו של האב. ברם, בנוסח המקורי של תשובת המהרי"ל (שו"ת החדשות, מהדורת הרב י' סץ, סימן כה, עמ' כט) נאמר שבמעשה ר' עקיבא 'הוזכר ג"כ יהא שמי' רבא'. ככל הנראה היה לפניו נוסח שגרס 'ברכו' (ברוך ?) ו'יהא שמי' רבא', כדוגמת הרישא של מדרש יתרו (ד) ומחז"ו (יא).

לעתיד לב' (= לבא), שהיא מלמדת עליו סגוריה.¹⁵⁷ א' ר' יוחנן בן זכאי, פעם אחת הייתי עובר בדרך...¹⁵⁸ הקשר זה היה קיים גם ב'פרקי דרך ארץ' שבסדר אליהו זוטא (ב) אלא שהעורך־הפריד בין הדבקים על־ידי מאמרו של ר' יוחנן, 'למדתי כל התורה כולה... מתן שכר מן הזקנה, ויראת חטא מן הבתולה...', וממש קלקל את הסדר.¹⁵⁹ כיוצא בדבר, ב'מדרש יתרו' (ד) שבכ"י אוקספורד הובא מעשה דנן כהדגמה למאמרו התקיף של ר' שמעון בן לקיש שלפניו: 'כל שאינו מלמד את בנו תורה, כאלו עשאו לסטים'¹⁶⁰ וגורם לעצמו כדי שישרפוהו באשה של גיהנם'.¹⁶¹ בנוסח המעשה שפורסם בגנזי שכטר—עניינות, נשתמר סופה של דרשה המיוסדת על הכתוב 'חכם <לב> יקח מצות' (משלי י, ח). ככל הנראה, צמידות זו רומזת למאמציו של ר' עקיבא להקנות דברי תורה ומצוות לבנו של המת. אך מאלפת ביותר היא הכותרת לסעיף שבו הביא ר' יצחק אבוהב את מעשה דנן בחיבורו: 'שהבן הלומד תורה, מציל לאביו מדינה של גיהנם...'¹⁶²

מאמירת 'ברכו—ברוך' בעליה לספר תורה, נפתחה הדרך להעברת עניין זה ל'ברכו—ברוך' של סדר התפילה. נראה לומר שתופעה זו היא תולדה של אותן הנוסחאות המדברות על העליה לתיבה ועל העמידה בקהל,¹⁶³ עד שבאחת מהן¹⁶⁴ אף נאמר בהדיא: '... והתפלל בציבור'. יש להניח שכאשר נתפס עניין 'ברכו' כחלק מן התפילה ולא של קריאת התורה, אזי שילבו לתוך המעשה גם את עניין הקדיש. תחילה כאלטרנטיבה, ואחר כך כחובה כפולה של 'ברכו' ו'קדיש'. בחלק מן המקורות, אף גבר הקדיש על 'ברכו—ברוך'. ניתן להבחין בראשיתו של תהליך זה על־ידי החלפת לשון הענייה 'ברוך ה' המבורך' ל'אמן יהא שמיה רבה מבורך', תחילה ברישא של המעשה,¹⁶⁵ ולאחר מכן גם בסיפא.¹⁶⁶ באחד השלבים

¹⁵⁷ ראה מדרש משלי ו, כ, מהדורת בובר, עמ' 56; שם יא, ד, עמ' 68; גנזי שכטר, א, עמ' 119, שו' 14 ועוד.

¹⁵⁸ י' מאן, שם (לעיל, הע' 6), ח"א, עמ' רכט, דף ב' ע"א, שו' 9—10.

¹⁵⁹ המדובר הוא כמובן בר' יוחנן האמורא, ולא ייתכן לומר כדעת רמא"ש, נספחים לסא"ו, עמ' 22, הע' 51, שהמדובר ב'ברייתא לר"י בן זכאי'. מקור דבריו של ר' יוחנן נעלם, שכן שונים הם בסדרם, בלשונם, ובתוכנם מן הבבלי סוטה כב ע"א. (ונעיר כאן בדרך אגב שהמקבילה שבסא"ו לא צויינה בדקדוקי סופרים השלם למסכת סוטה, א, 'ירושלים תשל"ו, עמ' שם). ולולא דמסתפינא הוה אמינא שדברי ר' יוחנן וה'מעשה בתינוק אחד שלמדו אביו ספר בראשית...'. (נספחים לסא"ו, עמ' 21—22) נובעים ממקור אחד, שכן סופו של זה ('... הלומד כל התורה כולה על אחת כמה וכמה') וראשו של זה ('אמר ר' יוחנן, למדתי כל התורה כולה...'), הם ממש דוגמא של פתח 'מההוא דסליק מיניה', ונראה לומר שנישנו אהדדי.

יתר על כן — ייתכן שעל־ידי אבחנת הקשרו של המעשה בפרקי דרך ארץ שבסא"ו, ניתן לתרץ את קיצורו שם, שכן מה שמעניין את בעל המדרש הוא כוחה של תורה, והרי בעקבות דרשתו של ר' שמעון בן לקיש, שם, גורלו של המת מובטח, ושלא כדעתה של צ' כגן, מאגדה וכו' (לעיל, הע' 44), עמ' 76.

¹⁶⁰ הנמקה זו תמוהה שכן בברייתא הידועה (תוס' קידושין א, יא, מהדורת ליברמן, סע"מ 279; קידושין כט ע"א), אלה הם דברי ר' יהודה המתייחסים ללימוד אומנות, ולא ללימוד תורה. ומובן שיש להגיה: 'עשא[ו] לסטי[ס]' (או: 'בני[ו] תורה').

¹⁶¹ כ"י אוקספורד 2339 (Ms. Opp. Add. 4° 128), דף 204 ע"ב.

¹⁶² מנוה"מ לר"י אבוהב, סימן פו, מהדורת פריס הורב—קצנלבוגן, עמ' 200.

¹⁶³ מדרש עשה"ד כ"י מוסקבה (ג); גנז"ש—עניינות (ט); מדרש יתרו (ד).

¹⁶⁴ מנורת המאור (ה).

¹⁶⁵ חיבור יפה מהישועה (י) ומתז"ו (יא).

¹⁶⁶ ס' המעשיות (ו).

הבאים אף הושמטה אמירת 'ברכו—ברוך'. לעניות דעתי, שתי האמירות והעניות משקפות מנהגים קיימים, דהיינו:

- (א) האבל על אביו או על אמו עובר לפני התיבה כשליח ציבור בתפילת ערבית של מוצאי שבת, הפותחת ב'ברכו';¹⁶⁷
- (ב) היתום אומר 'קדיש בתרא כל י"ב חדש' (ארחות חיים לר"א הכהן מלוניל, הלכות אבל, מהדורת שלזינגר, עמ' 601).

כפי שמשמע מדבריו של בעל מחזור ויטרי ('לומר ברכו או קדיש'), ומנוסח הרישא של המעשה אצל ר' יצחק אור זרוע (יב): 'ואומר ברכו ... או יאמר יתגדל ...', אלה הם שני מנהגים נפרדים. ואילו אצל בעל ארחות חיים (יג): 'יאמר קדיש או יפטור בנביא'.¹⁶⁸ ברם, הואיל ואינם מנהגים סותרים, נתקבלו שניהם כאחד, וניתן איפוא, להניח ששניהם משתקפים מתוך מרבית הנוסחאות של מעשה ר' עקיבא והמת שהגיעו לידינו.¹⁶⁹ אולם, קיימות גם אפשרויות אחרות לפיענוח הצירוף של 'ברכו' ו'קדיש', ראה להלן בסמוך בדיון על מדרש יתרו.

ההתפתחויות בנוסחאות השונות אינן תואמות את ההתפתחות האורגאנית שבנתונים האחרים של מעשה דנו, שהיא בדרך כלל חלקה וטבעית, ומנוסח קדום יותר לנוסח מאוחר יותר.¹⁷⁰ יש להניח שמצב דברים זה הינו תוצאה מפעולותיהם של מסרנים וגרסנים למיניהם שהגיהו ותיקנו את לשונן של האמירות והעניות על דעת עצמם, כשמטרתו של כל אחד ואחד מהם היתה להבליט את אמירת הקדיש, נוסף על תפילת 'ברכו'. דומה שלנוכח מספר כה גדול של נוסחאות, הסבר זה הוא היחידי שבא בחשבון.

במדרש יתרו (ד) מצינו ברישא את שתי העניות בלבד בסדר הפוך: 'אמן יהא שמיה רבא' 'ברוך ...', דהיינו 'קדיש' לפני 'ברכו'. תופעה זו אומרת דרשני, ויש לברר שמא היא משקפת מצב שבו היתום משמש כשליח ציבור בתפילת שחרית (?), וכפי שמצינו בסיפא של הנוסח שבשו"ת בנימין זאב (יו): 'ואמר קדיש וברכו ותפילה'. לצד שני, ייתכן שבמדרש יתרו המדובר הוא בקדיש של סוף התפילה ('קדיש דרבנן' או 'קדיש יתום') שנוהגים לומר אחריו 'ברכו' ('ברכו בתרא'), וצריך עיון.

נוסחא יחידאית ויוצאת דופן היא זו של סידור חסידי אשכנז (טז). כאן אין המדובר בתפילתו של הבן או בענייתו של הקהל, אלא שהבן 'יאמר בכל יום יהא שמיה רבא'. פירושו של דבר שהבן יענה על אמירת הקדיש של השליח ציבור, מצב שאין לו אח וריע בכל שאר הנוסחאות. כנראה, נוסחא זו מבוססת על מאמרו הידוע של ר' יהושע בן לוי: 'כל העונה "אמן יהא שמיה רבא מברך" בכל כחו, קורעין לו גזר דינו ...' (שבת קיט ע"ב).¹⁷¹

¹⁶⁷ ראה לאחרונה דבריו המאלפים של י"מ תא-שמע, 'קצת ענייני קדיש-יתום ומנהגיו', תרביץ, ג (תשמ"ד), עמ' 559—568, ובמיוחד מעמ' 566 ואילך.

¹⁶⁸ אליבא דאמת, אף בנוסחא זו מונה היסוד של 'קדיש' ו'ברכו', שכן העולה למפטיר אומר 'ברכו' לפני שקורא בתורה.

¹⁶⁹ דוק ותשכח שבסיכום ההלכתי של בעל ארחות חיים הנ"ל, במקום 'או' מופיע 'וגם'. נוסח דבריו של רא"ה מלוניל הוא המונה ביסוד ההלכה שנפסקה על-ידי הרמ"א בשו"ע יורה דעה שעו, ד (ותימה על מהדירו של ס' ארחות חיים שלא ציין עובדה זו על אתר).

¹⁷⁰ ראה לעיל, סימן ט; סיכום ומסקנות, ובמיוחד בתרשימים שם.

¹⁷¹ וכיוצא בו בזהר חדש אחרי מות, מט ע"ב: '... ואמר קדיש, קרעו לי גזר דין מכל וכל' וב'ניצוצי זהר' לר"ר מרגליות, לא העיר על מקורו. וראה כתר שם טוב לרש"ט גאגין, קידאן תרצ"ד, עמ' ק.

המסקנה המתבקשת מן הדיון דלעיל היא שכל הנוסחאות המדברות על תפילותיו של הבן והשימוש במטבעות 'קדיש' 'יתגדל' אמן יהא שמיה רבא' וכדומה הינן נוסחאות משניות מעובדות, ולא נוסחאות מקוריות ראשונות. מכאן אתה למד שהבא לדייק מנוסחאות אלו על-מנת ללמוד מהן גופי תורה, שם את ראיותיו על קרן הצבי. נסיונו של ר"ל גינצבורג להראות 'שהיה מנהג קדמון לענות אחר ברכו, איהש"ר ... או ברוך שם ...' ¹⁷² שהפך אצל חוקר תפילה רציני ל'הוכחה' ¹⁷³ אינו אלא נסיון סרק. כיוצא בדבר, אף מאמציו של הרי"מ תא-שמע לבסס מנהגי תפילה אחדים על הנוסח שבמחזור ויטרי (יא), כשהשפעה זו מכונה על-ידו 'ברות המעשה דרבי עקיבא' וכדומה, אינם יכולים לעמוד בפני הביקורת. ¹⁷⁴ נעלה, איפוא, מכל ספק שהמסגרת המקורית של האמירה והעניה היא 'ברכו—ברוך', וכל סטיה מנוסחא יסודית זו חייבת להיות עיבוד ותוספת שאין לבנות עליה. צא ולמד שבכל הנוסחאות — למעט הנוסחאות הפרובלמטיות של ארחות חיים (יג) וסידור חסידי אשכנז (טז) הנ"ל — גשתמר לכל הפחות איזכור אחד של 'ברכו' או 'ברוך', ואין לך אף נוסחא שהיסוד הבלעדי שלה הוא ה'קדיש'.

יתר מכן — אפילו אותה גובילה ביניימית מאוחרת, שבה מסופר על זוג עשיר שהיו רעים ביותר, ¹⁷⁵ עדיין נשמר היסוד הדומיננטי של 'ברכו—ברוך', כשעניין ה'קדיש' נראה שם בעליל כתוספת. ואלה הם דברי האשה הנשרפת בגיהנם על פשעיה: 'ואם היה לי בן אחד מבעלי שיוכל לומר ברבים, "ברכו את ה' המבורך", והצבור עונין, "ברוך ה' המבורך לעולם ועד", וקדיש כולו, הייתי נפדת בסוף שנתו'.

ב. קטן או גדול ?

מן המעשה המקורי שנשתמר במדרש הגניזה לפרשת כי תצא, וכן מ'פרקי דרך ארץ' שבסדר אליהו זוטא, עולה שהבן שהציל את אביו מדינה של גיהנם היה כבן שש שנים. ¹⁷⁶ עלייתו של קטן לקרוא בתורה מיוסדת בהלכה שהיתה נהוגה בימי חז"ל, ואף שרדה עד ימינו בקרב עדות מסויימות. ¹⁷⁷

בנוסחאות המאוחרות של המעשה אין כל איזכור לגילו של הילד. רק במסכת כלה רבתי (טו) נמצא: 'לכי גדל' ומסתבר שהכוונה לנאמר בנוסח הגניזה וסא"ז הנ"ל. אמור מעתה שגם בכלה רבתי המדובר הוא בילד של כבן שש בן שבע, שהוא קטן שהגיע לגיל חינוך פורמאלי, שקרא בתורה בבית-הכנסת. אף-על-פי-כן, יש מחכמי הספרדים שלמדו מכאן שגדול היה, ואלה הם דבריו של ר' יצחק די ליאון בתשובתו לר' יוסף נ' אבודרהם: 'והמעשה שהביא ... לאמ' (= לאמור) דמסתמא קטן היה, איפכא מסתברא דבהדיא קתני, "לכי

172 גנזי שכטר, א, עמ' 235.

173 י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים — טיבה ודפוסייה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 86, הע' 38. וראה י' תא-שמע, תרביץ, לט (תש"ל), עמ' 190, הע' 11.

174 י"מ תא-שמע, שם (לעיל, הע' 167), עמ' 559 וסוף הע' 1, שם; שם, רע"מ 561; שם, סע"מ 563; שם, רע"מ 566, שם, עמ' 567, סעיף ב.

175 ראה: I. Levi, REJ, 35 (1897), pp. 76—81, ולעיל, הע' 73.

176 בשני מקורות אלה נזכר בפירוש שחינוכו של הבן החל כאשר הגיע לחמש שנים. סביר להניח שהצליח ללמוד את יסודות הקריאה והברכות במשך שנה אחת.

177 ראה לעיל, סימן י"א והע' 111, שם.

גדל אוקמי בבי כנישתא לברוכי בקהלא.¹⁷⁸ יתרה מזו—בעל מנורת המאור (ה) אף הסתמך על עובדת היות הבן 'גדול' על-מנת ללמוד מסיפור דגן גופי תורה: 'הבנים מצילין את האבות מדינה של גיהנם, בין גדולים בין קטנים. כיצד? גדולים מצילין אותם במעשיהם הטובים,¹⁷⁹ כדגרסי במדרש תנחומא, מעשה בר' עקיבא שהיה מהלך בבית הקברות...¹⁸⁰ כנראה, הגיע ר"י אלגקאוה למסקנה זו מן המסופר בנוסח שלפניו 'והעמידו והתפלל בציבור', שכן על-פי ההלכה, רק מי שמחוייב בדבר יכול להוציא אחרים ידי חובתם,¹⁸¹ ושליח ציבור חייב איפוא להיות לכל הפחות בן יג שנים ויום אחד.

אולם, הפירוש הנכון למעשה דר' עקיבא—דהיינו, שהילד שעליו מדובר קטן היה בשעת המעשה להצלת אביו—טמן בחובו מכשולים לקהילות ישראל שבארצות מסוימות. על אף הכללים המפורשים שבבבלי: 'תנו רבנן, אין למדין הלכה לא מפי למוד, ולא מפי מעשה, עד שיאמרו לו הלכה למעשה' (בבא בתרא קל ע"ב),¹⁸² ובירושלמי: 'רבי זעירא בשם שמואל, אין למדין לא מן ההלכות, ולא מן ההגדות, ולא מן התוספות אלא מן התלמוד' (ירושלמי פאה פ"ב ה"ו, דפוס ויניציאה, יז ע"א), הורו מורי הלכה אחדים על-פי המעשה בר' עקיבא, לאפשר לקטן לעבור לפני התיבה על-מנת לומר קדיש וברכו על אביו או על אמו.¹⁸³ ברם, כבר הורה הרמ"א 'שלא נתקן (ז"א קדיש יתום) אלא לקטנים' (שולחן ערוך יורה דעה שעו, ד),¹⁸⁴ ודומה שדבריו מנעו פירצה זו בקהילות האשכנזיות. אך מפליא מכל הוא המנהג ש'קטני קטנים שלא הגיעו לחינוך שאומרים קדיש וברכו והקהל עונים אחריהם אמן'.¹⁸⁵ כנראה, היה זה מנהגם של פשוטי עם שהתפשט אצל ההמונים, וכבר צווחו עליהם חכמי תורה, אך לא תמיד יכלו לבטל מנהג זה, שיסודו בטעות, ללא ספק.¹⁸⁶

ג. אמונות ודעות

העיקרון שהבן יכול לעשות למען אביו אחרי מותו בעיסוק בתורה וקיום מצוותיה, מבוסס על הכללים התלמודיים של 'ברא כרעיה דאבוי' (השווה עירובין ע"ב) ו'ברא מזכה אבא'

178 י"ש שפיגל, סיני, פג (תשל"ח), עמ' קפג. אמנם הר"י די ליאון הביא גם פירוש אלטרנטיבי וכפשט הנ"ל: 'ואף את"ל דהאי "לכי גדל", לאו דוקא בן י"ג, אף אני אומ'... הייבו ברכת התורה, אבל לא ברכו דתפלה, להוציא אחרים ידי חובתם'.

179 השווה: לקח טוב לויקרא א, ח, ווילנא תרפ"ד, עמ' 8: '... הבן הטוב מציל את אביו מדינה של גיהנם', אך ההקשר שונה לחלוטין, עיין שם.

180 וחשוב לציין, שבמנוח"מ לר"י אבוהב הנ"ל (לעיל, הע' 162), הובא המעשה בר' עקיבא באופן כללי ('הבן הלומד תורה מציל לאביו מדינה של גיהנם'), וללא כל קשר עם מעשיו של 'הבן הגדול', עיין שם.

181 השווה לעיל, הע' 178; י"ש שפיגל, שם, עמ' קפב.

182 ראה גם דבריו של פירקוי בן באבוי, גנזי שכטר, ב, ניו-יורק תרפ"ט, עמ' 559, והשווה: ר"ש אברמסון, סיני, נח (תשכ"ו), עמ' קפג—קפה.

183 לפי ר' יוסף קארו בבית יוסף לטור אורח חיים סימן נג, ד"ה 'ומדברי רבינו', היה זה במוצאי שבת, והשווה י"מ תא-שמע, שם (לעיל, הע' 167), סע"מ 567—568. אולם, בשו"ת דבר שמואל לר' שמואל אבוהב, ויניציאה תס"ב, סימן שא, דף פ, ד. דיבר על 'קדיש וברכו בתרא', והשווה לדברי ר' יוסף נ' אבודרהם בשאלתו לר"י די ליאון (לעיל, הע' 181), עמ' קפב, וצריך עיון גדול.

184 דומה שהמקור לקביעת הרמ"א הוא שו"ת מהרי"ל החדשות הנ"ל (לעיל, הע' 156).

185 פחד יצחק לר' יצחק לאמפרונטי, ע' 'קטני קטנים', דפוס צילום ירושלים תשל"ב, קפה ע"ב.

186 השווה פחד יצחק הנ"ל; דבר שמואל הנ"ל, פ ע"ד—פא ע"א.

(סנהדרין קד ע"א).¹⁸⁷ לפי המסופר במדרש הנעלם לרות ב, א, בנו של הפושע לא רק זכה למקרא אלא גם ל'משנה ותלמוד והלכות והגדות, עד דאתחכם יתיר' (זוהר חדש, מהדורת הרב מרגליות, פד ע"ג). צא וראה מה רב שכרו של אבא זה בזכות תורתו של בנו, כפי שהוא מגלה לחכם בחלום: '... יומא דאתחכים וקרו ליה רבי, אתקינן כורסי בין צדיקיא בגינתא דעדן. ובכל יומא ויומא דאתחדשא אורייתא בשמיה, מעטרין לי בעיטרא עילאה דצדיקים מתעטרין' (שם)!

זאת ועוד אחרת — יש לשים לב לכך שאפילו באותן נוסחאות מאוחרות שהועברו לעניין התפילה בציבור, ואף באלו ששולב בהן עניין ה'קדיש', אין המדובר בתפילה למען המתים ולהצללתם, אלא בקטעי תפילה המביעים שבח לאלקים, תפילות שיש באמירתן קידוש שם שמים ברבים, ובזכות אמירתן על-ידי הבן היתום, נפטר האב או האם מדין גיהנם.¹⁸⁸ וכך בא הדבר לידי ביטוי בנוסח של בעל ארחות חיים (יג): 'ואם יעשה כן, ידעתי כי זכותו תעמוד אלי ויגן בעדי' ¹⁸⁹ ובשו"ת בנימין זאב (יז): '... באיזה זכות תתכפר'. מאלף הדבר שרק בנוסח מאזני צדק שתרגם ר' אברהם ב"ר חסדאי (יד) נאמר 'ואלו למדוהו' ¹⁹⁰ והתפלל עלי, הייתי נצל מדין זה'. אמור מעתה שניסוח זה הוא בעקבות תורתו של אלגזאלי ש'כשימות האדם יפסקו עניניו, אלא שלשה דברים והם ... בן טוב יתפלל בעדו' (מאזני צדק, מהדורת גולדנצל, עמ' 121).¹⁹¹

מכאן מתבקשת תשובה מוחצת לשיטתו האווילית של חוקר הפולקלור היהודי, ד' הלר, הטוען שאגדת ר' עקיבא והמת מיוסדת על דגם גוצרי, אותו התיימר לשחזר.¹⁹² יתר מכן — אף ייתכן לשער שאתדות מן הדוגמאות שהביא הלר מן הספרות הנוצרית של ימי הביניים

¹⁸⁷ ראה א"א אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 452—454, ועיין י"מ תא-שמע, שם (לעיל, הע' 167), עמ' 560, והע' 8, שם שהסמיך מקורות חשובים לדיון בנושא זה, עיין שם. ברם, סברתו של תא-שמע שהעיקרון שהבן יכול לפעול לטובת אביו המת 'על-ידי תפילה ומעשים טובים בעבורו' נתחדש רק במאה העשירית, איננה משקפת נאמנה את תורת חז"ל. ועיין עוד דרשתו של ר' מנחם בר' יוסי שבסוטה כא ע"א שסופה וזה לדרשה בשמו של ר' שמעון בן לקיש שבנוסח הגניזה ובסא"ז (ושם בשמו של ר' יוחנן, השווה לעיל, הע' 159). השווה גם לדרשה שבלק"ט ריש ויקרא (צויין לעיל, הע' 179), אך מקורה וזמנה נעלמים. ¹⁸⁸ ראה ניסוחו של הרמ"א בהגהה הנ"ל: 'וכשהבן מתפלל ומקדש ברבים, פודה אביו ואמו מן הגיהנם'.

¹⁸⁹ וראה ליקוטים בכ"י ואתיקן 285 (ס' 8,632) שפירסם הרב הרשלר, סיני, עה (תשל"ד), עמ' קה: 'שאומ' הקדי' במוצאי שבת כדי להגין על אביו ואמו ... כי זכות הבן מועיל לאב ולאם ...' (הנוסח עפ"י כה"י הנ"ל, 109 ע"א).

¹⁹⁰ מסתבר שהתכוון לנאמר שם: 'ואינו יודע לקרות בתורה'.

¹⁹¹ מסקנה זו מאוששת על-ידי חקירתו של פרופ' מ' שורץ שהואיל בטובו לבדוק עניין זה עבורי. במכתבו אלי מיום ר"ח מנ"א תשמ"ו, אישר פרופ' שורץ את הדבר על-פי המקור הערבי: 'או ולד צאלת ידעו לה' (אלגזאלי, מוזאן אלעמל, מהדורת סלימאן דניא, קהיר 1964, עמ' 279), ותרגומו: או ילד טוב המתפלל למענו, וכי דבר זה אינו נפוץ בספרות המוסלמית. לפי שעה, מצאו פרופ' שורץ במקור אחד נוסף בלבד, המוטא, קובץ המכיל מסורות הלכתיות של האיסלאם: 'נמסר לי מפי מאלכ, שקיבל מפי יהיא אבן סעיד שסעיד אבן אלמסייב היה אומר "האדם מועלה על-ידי הדעא (= תפילה, תחינה, פנייה אל ה' למענו) של ילדו אחריו", והוא אמר (= הראה ?) בידו כלפי שמים' (מאלכ אבן אנס, אלמוטא, קהיר 1951, עמ' 217, סימן 38).

¹⁹² B. Heller, 'Notes de Folk-lore Juif' (II. 'Le Conte Hébreu sur L'Effet des Prières pour les Morts'), REJ, 82 (1926), pp. 308—312

והעת החדשה, בדבר השתדלות החיים לטובת המתים, הושפעו מן המסורת היהודית, ולא להיפך!

*

מתבקשת, איפוא, המסקנה שאין לראות את סיפורי האגדה הביוגרפית-היסטורית שב־ספרות חז"ל כבודות ספרותיות ופרי דמיונות. הורתם ולידתם של מעשים כגון אלה במציאות קדומה, אך אחריתם בגילגולים ספרותיים מאוחרים שבמאותרים. אמור מעתה שתפקידו של המחקר הינו לחשוף את שכבותיהם ולקלף את קליפותיהם של המעשים השונים עד שגרעיניהם ומרכיביהם היסודיים יתגלו לעיני כל.

הקורפוס של סיפורי מעשיות, הכולל מאות סיפורים, הגיע אלינו דרך אוספים שונים מימי הביניים. דוגמאות מובהקות לסוג ספרותי זה הן ספר המעשיות שפרסם מ' גסטר (297 סיפורים); כ"י אוקספורד 1466 המכונה 'ספר המעשים' (61 סיפורים); ¹⁹³ וחיבור המעשיות והמדרשות (20 סיפורים). באופן ברור, נועדו אוספים אלה להפיץ את הסיפור העברי הקדום אצל המוני העם, ליהנות את הקוראים-השומעים ולענגם. גלוי וידוע לעיני כל שרבים מן הסיפורים שבאוספים אלה לקוחים מספרות חז"ל — התלמודים והמדרשים — אך רבים אחרים נראים כיצירות ספרותיות מובהקות, יצירות תופשיות בתחום הפולקלור העממי, שהופצו ללא כל זיקה אל המקורות הקדומים. במחקרנו העלינו שלמעשה, מקורו של מעשה התנא והמת, שרבים חשבוהו לסיפור אגדה פולקלוריסטי מאוחר, בספרות המדרשית הקלאסית הצמודה לפרשיות התורה. אולם במקורות הנפוצים והידועים, נותק המעשה מכור מחצבתו, והפך בדרך כלל לסיפור אגדה 'עצמאי' לכל דבר, ונשתכח מקורו המדרשי. ניתן לשער שגם סיפורי אגדה אחרים, המפוזרים באוספים חז"ל ובכתובי-יד שונים, ובמיוחד מעשים השייכים לאגדה הביוגרפית, הופצו לכתחילה במסגרת הספרות המדרשית, שיצירות רבות ממנה אבדו ונשתכחו במהלך הדורות. בואו ונחזיק טובה לבורא עולם שהותיר לנו לפליטה אוצר גנוז שלא היה לנגד עיניהם של הראשונים, ¹⁹⁴ ועל החסד הגדול שעשה עמנו!

¹⁹³ עיין לעיל, הע' 73.

¹⁹⁴ אף לא אחד מן הראשונים הידועים לנו כיום, כולל בעל מדרש הנעלם לרות ב, א, זהר חדש, מהדורת הרב מרגליות ז"ל, פד ע"ג, המציין למעשה דגן בדברי סיומו למעשה מקביל: 'אמר ר' חייא בר אבא, כהאי גוונא אירע ליה לרבי עקיבא', אינו מזכיר את המעשה בר' יוחנן בן זכאי, לא לפי נוסח הגניזה, ולא לפי 'פרקי דרך ארץ' שבסא"ן. דומה שהראשון שהבחין בנוסח שב'פרקי דרך ארץ' הוא הגר"א בביאורו לשו"ע יורה דעה שעו, ד, אות ו.

רשימת סימני הנוסחאות

- א = מדרש מן הגניזה לפרשת כי תצא, כ"י T-S C.2. fol. 144 (השווה: J. Mann, The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue, Cincinnati, Ohio 1966 החלק העברי, עמ' רכט—רל).
- ב = פרקי דרך ארץ, פרק ב, נספחים לסדר אליהו זוטא, מהדורת רמא"ש, ווינה תרס"ד, סע"מ 22—23.
- ג = מדרש עשרת הדברות, דיבר ז, הוצאת ילינק, בית המדרש, חדר א, לייפציג תרי"ג, עמ' 80—81, הוגה על-פי הדפוס הראשון, ליבלין של"ב (?).
- ג1 = מדרש עשרת הדברות, כ"י פרמא 473 (ס' 13,177).
- ג2 = מדרש עשרת הדברות, כ"י מוסקבה—גינצבורג 111 (ס' 6,791), השווה: מדרש עשרת הדברות נוסח וירונה ת"ז, הוצאת אקדמון, ירושלים תשל"ב, עמ' 35.
- ד = מדרש לפרשיות בשלח ויתרו, כ"י אוקספורד 2339 (Ms Opp. Add. 4° 128), דף 204 ע"ב—205 ע"א.
- ה = מנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה, מהדורת ה"ג ענעלאו, חלק ד, ניו יורק תרצ"ב, עמ' 127—128.
- ה1 = מנורת המאור לר' יצחק אבוהב, מהדורת פריס חורב—קצנלנבוגן, ירושלים תשכ"א, סימן ט, עמ' 51.
- ו = ספר המעשיות, מהדורת מ' גסטר, M. Gaster, The Exempla of The Rabbis², New York 1968 סימן קל"ד, עמ' 92—93.
- ז = חיבור המעשיות והמדרשות וההגדות, ויניציאה רנ"ט, סימן יד, יד ע"ב—טו ע"א.
- ח = א"ה גרינהוט, ספר הלקוטים, חלק ששי (חוברת א), פתח דבר, עמ' 17—18.
- ט = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 371—372. ועיין עוד: ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, א, ניו-יורק תרפ"ה, עמ' 238—240.
- י = חיבור יפה מהישועה לרב נסים גאון, מהדורת ח"ז הירשברג, ירושלים תשי"ד, עמ' קד—קת.
- יא = מחזור ויטרי לר' שמחה מויתרי, מהדורת ש"ה הורוויץ, ברלין תרמ"ט, סימן קמד, סע"מ 112—113.
- יב = ספר אור זרוע לר' יצחק ב"ר משה מוויגא, חלק שני, הלכות שבת סימן נ, זיטומיר תרכ"ב, יא סע"ג—רע"ד.
- יג = ספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלונזל, חלק שני, הלכות אבל, סימן לא, מהדורת מ' שלזינגר, ברלין תרס"ב, עמ' 601 (= ספר כל בו, סימן קיד—הלכות אבל, פרק שני, דפוס צילום תל-אביב (חש"ד), פת סע"א—רע"ב).
- יד = מאזני צדק מאת אבן חאמד אלגזאלי ... מתורגם מערבית על-ידי ר' אברהם ב"ר חסדאי הלוי, מהדורת י' גולדנטל, לייפציג תקצ"ד, עמ' 121.
- טו = מסכת כלה רבתי ב, ט, מהדורת מ' היגער, ניו יורק תרצ"ו, עמ' 202—203.
- טז = סידור רבינו שלמה ... סידור חסידי אשכנז—מבית מדרשם של ר"י החסיד ור"א מגרמייזא בעל הרוקה, מהדורת הרב מ' הרשלאר, ירושלים תשל"ב, סע"מ עה.
- יז = שאלות ותשובות בנימין זאב לר' בנימין זאב ב"ר מתתיהו, ירושלים תשי"ט, ח"ב, סימן רב, דף טו ע"א.

לוֹחַ רֵאשֵׁי תִיבוֹת וּקִיצוּרִים

או"ז = אור זרוע
בנוסח' אח' = בנוסחאות אחרות
גנז"ש = גנזי שכטר
וכ"ה = וכן הוא
כ"ה = כן הוא
מחז"ו = מחזור ויטרי
מנוה"מ = מנורת המאור
ס' = ספר ; סוף
סא"ז = סדר אליהו זוטא
עניינות = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים (ט)
עשה"ד = עשרת הדברות
ריב"ז = ר' יוחנן בן זכאי
ריב"ל = ר' יהושע בן לוי
רמא"ש = ר' מאיר איש-שלום
תוה"א = תורת האדם לרמב"ן

*

תודתנו נתונה להנהלת המכון לתצלומי כתבי-יד עבריים, בית הספרים הלאומי והאוני-
ברסיטאי, האוניברסיטה העברית, ירושלים ולעובדיו המסורים שאיפשרו לנו לעיין בסרטי
מיקרופילם של כתובי-יד רבים שסייעו רבות בהכנת מחקר זה.

נספח

להלן מובא הטכסט המלא של נוסח הגניזה (א) שהוא הנוסח הקדום ביותר של המעשה בר' עקיבא והמת, וכן הנוסח של הנספח לחיבור יפה מהישועה של רב נסים גאון (י), שהתברר שהוא מן הנוסחאות המאוחרות שהגיעו לידינו.

א

(T-S C.2. fol 144 c-d =)

א ר' יוחנן בן זכאי פעם אחת הייתי עובר
בדרך פגעתי באדם אחד שהוא מלקט עצים נתתי לו שלום
ולא החזיר לי שלום אמ' לו מן החיים אתה אם למן המתים
אתו האיש אם לו אם מן המתים אתה עצי[ם] שאתה מלקט
5 למה לך אמר לי האזין ממני דבר אחד כשהייתי באתו העולם
אני וחבירי בלטיר אחד [הייג]ו עוסקין נגזרה עלינו שריפה
כשאני מלקט עצים שורפים אתי וכשהוא מלקט עצים
שו[ר]פין אתו אמר לו עד מתי דינכם א לי רבי כשבאתי
לכן הנחתי אשתי מעוברת ועכשיו איני יודע אם זכר ילדה
10 או נקבה בבקשה ממך הוי זהיר בך לה שנים את
מוליכו לבית הכנסת ומלמדו תפלה וקרית שמע ומלמדו
ג' פסוקין ויעלה ויקרא בספר תורה ויענו הקהל אחריו ברכו
ברוך י"י המבורך ואני פטור מן הדין הזה מיד ר' יוחנן
ועשה כך לאחר כך יצא ר' יוחנן מצא אתו האיש באתו
15 המקום שפגע בו א לו תנוח נפשך כשם שהנחת אתי
ואת נפשי נפטרתי מאתו הדין מיד פתח ר' יוחנן וא' י"י
שמך לעולם ג'

ב

(נספח לחיבור יפה מהישועה לרב נסים גאון)

מעשה ברבי עקיבא שהיה מהלך בדרך בבית הקברות ופגע באדם אחד שהיה ערום ושחור
כפחם והיה טעון על כתפו משאוי עצים והיה רץ בהם כסוס. כשהיה רץ גזר עליו רבי עקיבא
והעמידו. אמר לו: מה לאותו האיש לעשות עבודה קשה כזו; ואם עבד אתה ואדניך בא
עליך בעקיפין אני מעשיר אותך. אמר לו: בבקשה ממך אל תעכבני שמא ירגזו בי הממונים
עלי. אמר לו מה זו ומה מעשיך? אמר לו: אותו האיש מת הוא ובכל יום ויום שולחים אותו
לחטוב עצים. אמר לו: בני מה היתה מלאכתך בעולם שבאת הימנו. אמר לו: עשיר ודיין
הייתי והייתי מראשי העם והייתי נושא פנים לעשירים והורג לעניים. אמר לו: כלום שמעת
מאותם הממונים עליך לפורענות זו, דבר שיש בו תקנה? א"ל: בבקשה ממך אל תעכבני
שמא ירגזו עלי בעלי פורענות, שאותו האיש אין לו תקנה. אלא שמעתי מהם דבר שאינו
יכול להיות. שאלמלא היה לעני זה בן, שהוא עומד בקהל ואומר: ברכו את ה' המבורך, והן

עוֹנִין אַחֲרָיו: אִמֵּן יֵהא שְׁמִיה רַבָּא מְבָרַךְ, מִיד מַתִּירִין אוֹתִי מִן הַפּוֹרְעָנוֹת. וְאוֹתוֹ הָאִישׁ לֹא הִנִּיחַ בֶּן מַעֲוָלָם; וְעֹזֵב אֶשְׁתּוֹ מַעֲוֵבֶרֶת. וְאֵינוֹ יוֹדֵעַ אִם יִלְדָּה זָכָר; וְאִם יִלְדָּה זָכָר מִי מִלְמַדוֹ תּוֹרָה. שְׁאִין לְאוֹתוֹ הָאִישׁ אוֹהֵב בַּעֲוָלָם. בְּאוֹתָהּ שַׁעָה קִבֵּל עָלָיו ר"ע לִילֵךְ וּלְחַפֵּשׁ אִם יִלְדָּה לוֹ בֶּן זָכָר, כְּדֵי שִׁלְמַדְנוּ תּוֹרָה וַיַּעֲמֹד לִפְנֵי הַצָּבוּר. א"ל: מַה שָּׂמַךְ? א"ל: עֲקִיבָא. וְשֵׁם אֶשְׁתֶּךָ? שׁוֹשְׁנָבוֹז. וְשֵׁם עִירֶךָ? א"ל: לוֹדְקִיָּא. מִיד נִצְטַעַר רַבִּי עֲקִיבָא צַעַר גָּדוֹל וְהֵלֵךְ וּשְׁאַל עָלָיו. כִּיּוֹן שֶׁבָּא לְאוֹתוֹ מִקּוֹם שָׂאל עָלָיו. אָמְרוּ לוֹ: יִשְׁתַּחֲקוּ עֲצָמוֹתָיו שֶׁל אוֹתוֹ הָאִישׁ! שָׂאל עַל בְּנוֹ. אָמְרוּ לוֹ: הוּא עָרַל אֶפִּילוֹ בְּמִצּוֹת מִילָה לֹא עָסַק בָּהּ. לָקַח אוֹתוֹ ר' עֲקִיבָא, וּמַל אוֹתוֹ וְהוֹשִׁיבוֹ לִפְנָיו וְלֹא הָיָה מִקְבֵּל דְּבָרֵי תּוֹרָה. עַד שֶׁעָמַד מ' יוֹם בְּתַעֲנִית. יָצְתָה בַת קוֹל וְאָמְרָה לְרַבִּי עֲקִיבָא: עַל זֶה אַתָּה מַתְעַנֶּה? אָמַר לִפְנָיו: רַבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם וְהֵלֵא לִפְנֵיךְ עֲרֻכְתִּי אוֹתוֹ! מִיד פִּתַּח הַקֹּדֶשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת לְבוֹ וּלְמַד תּוֹרָה וּקְרִיאַת שְׁמַע וּבִרְכַּת הַמְּזוֹן. וְהַעֲמִידוֹ לִפְנֵי הַקֹּהֵל וְאָמַר: בִּרְכוּ אֶת ה' הַמְּבֹרָךְ. וְהֵם עוֹנִין אַחֲרָיו: בְּרוּךְ ה' הַמְּבֹרָךְ לְעוֹלָם וָעֶד. בְּאוֹתָהּ שַׁעָה הִתִּירוּ אֶת הַמֶּת מִן הַפּוֹרְעָנוֹת. מִיד בָּא לְרַבִּי עֲקִיבָא בְּחִלּוֹם. ה' שָׂמַךְ לְעוֹלָם ה' זָכָר לְדוֹר וָדוֹר (תְּהִלִּים קל"ה, יג).